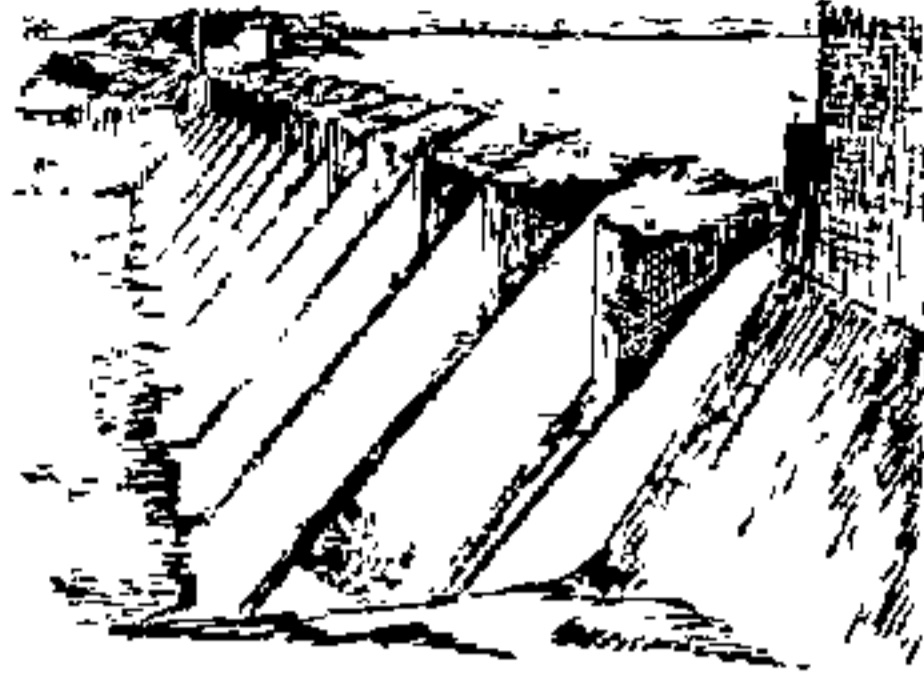

स. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय "मुद्रासं
सं. क्र. ८०५

४०३९

महाराष्ट्राचे जिल्हे

परभणी

प्रसिद्धि

विभाग

महाराष्ट्र

सरकार

मुंबई

परिचय

परभणी जिल्हा हा भूतपूर्व हैद्राबाद सस्थानच्या मराठवाडा या भागातील पाच जिल्ह्यांपैकी एक जिल्हा असून मराठवाड्याच्या इतिहासात ह्याची परंपरा अश्मयुगापर्यंत मागे जाते. प्राचीन भारताच्या इतिहासामध्ये अश्मयुगात गोदावरीच्या खोऱ्यातील प्रदेशाची फार उन्नति झाली असावी असा संशोधकांचा अंदाज आहे. ऐतिहासिक पार्श्वभूमि अशोकाने दक्षिणेकडे स्वान्या केल्यामुळे परभणीच्या विकासाला बहुमोल मदत झाली. हा जिल्हा देवगिरीच्या यादवांच्या अधिपत्याखाली काही वर्षे होता. १४ व्या शतकाच्या प्रारंभास अहमदनगराच्या खिलजींनी यादवांचा विमोड केला त्यावेळी हा जिल्हा अहमदनगराच्या ताब्यात गेला. त्यानंतर तघलक घराण्याचा उच्छेद झाल्यानंतर आसफशाही आपली पाळेमुळे घट्ट रोवीपर्यंत परभणीचे अनेक मुसलमान राजघराण्याकडे हस्तांतर झाले आणि शेवटी तो आसफशाही राज्यात समाविष्ट झाला. परभणीचा आजचा उध्वस्त किल्ला हा यादव राजांनी बांधलेला असावा असा तर्क आहे.

नैसर्गिक स्फूर्तिस्थाने — परभणीचे जुने नाव प्रभावती असे होते. परभणीचा हा परिसर पूर्णा, दूधना, कयाधू, आसना, करपरा आदि नद्यांनी युक्त आहे. ह्या जिल्ह्यातून सह्याद्रीच्या, बालाघाट आणि सातमाळ या पर्वतरांगा पसरलेल्या आहेत. जमीन, हवामान, पाऊस व नद्यांचे प्रवाह यानी परभणी जिल्ह्याच्या भूमिाला कुठे सुजल, कुठे सुफल तर कुठे निर्मल आणि नापीक केलेले आहे.

जेथे महासिद्धीची भाडारे
अमृताची कोठारे
जीये गांवी खिल्लारे
कामधेनूची

ज्ञानदेवानी आपल्या अमृतमय वाणीने केलेले हे वर्णन परभणी जिल्ह्याला अगदी चपखल लागू पडते. विविध प्रकारच्या फुला फळाना, भाजीपाल्याना आणि पिकाना जोपासून येथील भूमातेची कूस धन्य झाली आहे. इसवी सनापूर्वी सात वाहनांच्या काळात गोदातटाकरी महाराष्ट्र सारस्वत आणि संस्कृति यांचा जो उद्गम झाला त्याचा वारसा परभणी जिल्ह्याला लाभला होता. महर्षी अगस्तीच्या दक्षिण दिग्विजयाने या जिल्ह्यात ठायीं ठायीं तीर्थे निर्माण केली आहेत. पौगड, पोलस्व यासारखे तपोधन, गोरख, गैबी आणि गहिनीनाथ यासारख्या श्रेष्ठ नाथपंथीयानी या जिल्ह्यात वास्तव्य व साधना केल्याचे उल्लेख धर्मग्रंथात आहेत. उत्तरेस पेणगंगा आणि दक्षिणेस गोदा या दोन नद्यांनी परभणी जिल्ह्याचे लोकजीवन अनादिकालापासून समृद्ध केले आहे.

परभणी जिल्ह्याचे मुख्य ठाण्याचे ठिकाण जे परभणी त्याचे पुरातन नाव प्रभावती असे होते. याचे कारण असे की, या गावात प्रभावतीचे एक अतिशय सुबक आणि प्रचंड असे मंदिर होते आणि त्याच्यासमोर एक सुंदर पुष्करिणी होती. या मंदिराच्या आणि ऐतिहासिक वैशिष्ट्ये पुष्करिणीच्या पौराणिक कालीन सामर्थ्याच्या अनेक किंवदती जिल्ह्यात प्रसृत आहेत. परंतु खिलजीच्या आक्रमणात या मंदिराची मस्जिद बनविण्यात आली आणि आज ती रोशनखा गल्लीची मस्जिद म्हणून प्रसिद्ध आहे

परभणीच्या उत्तरेस आज जितूर या नावाने ओळखले जाणारे गाव हे पूर्वीचे जैनपूर होय हे गाव म्हणजे एक प्रकारे जैनाच्या गत इतिहासाची साक्षच होय. जितूर येथील कोरीव गुफा अतिशय अप्रतिम आणि प्रेक्षणीय अशा आहेत. जितूर शेजारी चारठाणा अथवा चारुक्षेत्र हे गाव असून प्राचीन स्थापत्य-कलेचे जणू माहेरघरच वाटावे इतके ते अवशेषानी समृद्ध आहे.

वाल्हूरग्राम आणि पार्थपुरी (हल्लीची पाथरी) याच्या अस्तित्वाचा दुवा तर थेट रामायण महाभारताच्या कालापर्यंत गेल्याचे आढळते आदिकवि वाल्मिकीच्या पूर्वयुद्धातील वाल्या कोळ्याचे मूळ गाव हे वाल्हूर ग्राम असावे तर प्रत्यक्ष पार्थानी पार्थपुरी स्थापन केलेली असावी असे मोठ्या अभिमानाने म्हटले जाते. पार्थपुरी ही पार्थानी स्थापन केलेली असो वा नसो पण याचा गावी सत श्रीधरानी अश्वमेध यज्ञ लिहून पूर्ण केला, हे आता पुराव्याने सिद्ध झालेले आहे. पाथरीचे ऐतिहासिक श्रेष्ठत्व स्पष्ट करणारा एक ताम्रपटहि प्रसिद्ध आहे. राक्षसभुवनाच्या समरप्रसंगी गोदातटाची निजामाचा पराभव केल्यानंतर त्याचा संपूर्ण उच्छेद करण्यासाठी थोरले माधवराव पेशवे हे जेव्हा त्याच्या पाठीस लागले होते, त्यावेळी त्यांनी पाथरीस तळ दिला होता.

धोतर जोड्यासाठी प्रसिद्ध असलेल्या आष्टी गावी जैन व वैदिक संस्कृतीची प्रतीके आजहि शाबूत आहेत.

थोरल्या माधवराव पेशव्याच्या कारकिर्दीतील बाबूजी नाईकाचा बडावा जितूर तालुक्या-पर्यंत येऊन पोहचला होता. या बडाव्यात बाबूजी नाईकाने जो धुमाकूळ घातला त्याच्या कथा आजहि तालुक्यातील डोंगरतळसारख्या खेड्यातून ऐकावयाला मिळतात. बाबूजी नाईकानी डोंगरतळवाला तट व स्वतःच्या निवासासाठी महालहि बांधला होता. आज या ठिकाणी एक फार मोठा पाटा वरवटा नाईकाचा म्हणून दाखविण्यात येतो.

भारतातील बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक ज्योतिर्लिंग आमर्दक येथील नागनाथ येथून अगदी जवळ आहे. या स्थानाचे आजचे नाव औढी असे आहे. हे गाव पर्वतराजीच्या कुशीत वसले असून शिवलिंगाच्या स्थापनेचा इतिहास थेट पांडव कालापर्यंत पोचतो. ते कसेहि असो नागनाथाचे शिवालय मात्र अतिशय प्रेक्षणीय असे आहे. काळ्या सलग फत्तरात बांधलेल्या या देवालयावर अतिशय सुबक आणि रेखीव असे नक्षीकाम असून खोदलेल्या मूर्तीच्या चेहऱ्यावरील भाव विलक्षण प्रेक्षणीय आहेत सत शिरोमणी श्री नामदेव याना ब्राह्मणांनी नागनाथाचे दर्शन घेण्याची मनाई केली म्हणून त्यांनी आपल्या भजन बळाने शिवालय फिरविले अशी दंतकथा ज्या शिवालयाबद्दल प्रसिद्ध आहे तोच हा नागनाथ. सत शिरोमणी नामदेव आणि त्याचे गुरु विसोबा खेचर यांच्या समाध्या आजहि येथे पाहावयास मिळतात.

औढ्याचा परिसर मठ, मदिरेँ आणि चैत्यालयेँ यानीं गजबजलेला आहे. ही सगळीं बाध-
कामें राष्ट्रकूट कालीन असून प्रेक्षणीय आहेत. जवळच सरनौबताचा किड्डा आणि देखण्या बाधणीचे
गाव शेंदूरसना आहे. या गावांतील नायकांचे निवासस्थान, आजुबाजूची भव्य तटबंदी आणि कदकूर्तीस नेलेल्या अप्रतिम राम मूर्तीच्या मदिराचा
पोकळ गाभारा आणि सुबक बाधणीचे विड्डल मदिर ही सारीं प्रेक्षणीय आहेत.

औढ्याचा परिसर

राजापूर येथील मूर्तिइतक्या लावण्यासुंदर आणि रेखीव मूर्ति महाराष्ट्रात अन्यत्र नाहीत
असें म्हटले तरी चालेल. आजेगाव येथील केशवराजाची लावण्यासुंदर मूर्तिदेखील इतकीच सुबक आहे.
हाताळ गावच्या शिवमदिरानें आणि नरसी येथील नारासिंहाच्या हेमाडपती
देवालयाने या दोन्हीहि गावाना एक वेगळ्या प्रकारचे देखणेपण दिलें
आहे. हिंगोली येथील खाकेबुवाचा मठ आणि स्फटिकाची रेखीव मूर्ति
असलेले दत्त मदिर ही दोन्हीहि प्रेक्षणीय आहेत. प्रत्यक्ष परभणीजवळचे चापनाथाचे शिवालय डोंग-
राच्या शिखरावर असून तेथें जाणाऱ्याचे श्रम सार्थकी लावण्याइतकें सुंदर आहे. नाथ सांप्रदायाचे
जागृत स्थान वाई हे याच जिल्ह्यात असून तेथील गोरखनाथास प्रदक्षिणा घातल्यानें जनावराचे रोग
नाहीसे होतात अशी आजहि समजूत आहे. चौडी अवा टोकाईचे माता मदिर, छत्रपतीच्या कुलाची
आठवण करून देते. हे गाव शहाजी राजे भोसल्याचे होते आणि त्याच्या महालाची जागा म्हणून
आज काहीं अवशेष दाखविण्यात येतात.

राजापूर येथील मूर्ति

याशिवाय करजळे, बाराशीव हनुमान, राजूर वझूर, राणी सावरगाव, तपवन, टोके,
बनवस, गगाखेड इत्यादि गांवे परभणीच्या समृद्ध ऐतिहासिक परंपरेस साक्षीभूत आहेत.

भागवत धर्माचे मूळ सस्थापक ज्ञानेश्वर हे मूळ मराठवाड्यातले. त्यानीं सुरु केलेल्या
भागवत धर्माच्या परंपरेचा विस्तार करणारे नामदेव, दासी असूनहि अमरपद लाभलेली जनाबाई
आणि गुरु विसोबा खेचर हे परभणी जिल्ह्यातलेच. प्रसिद्ध पंडित व ग्रंथकार
रगनाथ स्वामी, हसरज, निवराज, नारायण, शुकानंद, शिवराम, उद्धव
चित्मण, वासुदेव स्वामी, स्वामी दयानंद, बाबा महाराज, योगानंद इत्यादि
सतकवि आणि साधुजन पुस्त्र या जिल्ह्यात होऊन गेले. त्यानीं आपल्या
विदग्ध लेखणीनें आणि परमेश्वर भक्तीनें पुनीत झालेल्या प्रजेनें अशी विपुल ग्रंथरचना केली कीं जिला
आजहि महाराष्ट्र शारदेच्या दरबारात मानाचें स्थान आहे.

संत व पंडित मालिका

मराठवाड्यातील प्रसिद्ध सशोधक कै. डॉ. नादापूरकर आणि कथालेखक व कादंबरीकार
कै. बी. रघुनाथ हे दोघेहि परभणी जिल्ह्यातलेच होत.

ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून १९४७ सालीं भारत स्वतंत्र झाला आणि भारत व पाकि-
स्तान हीं दोन राष्ट्रे जन्मलीं. भारत जरी स्वतंत्र झाला तरी ब्रिटिशांनीं पूर्वीचे सस्थानिक तसेच कायम
ठेवले होते. निजामाचे हैद्राबाद सस्थान देखील याच प्रकारातले. हैद्राबाद
हे मुस्लीम सस्थान असल्याकारणानें हिंदूवर तेथें अनन्वित अत्याचार होऊ
लागले. रझाकाराच्या राजवटीनें तर अत्याचाराचा कळसच केला. मराठ-
वाड्यातील विद्यार्थ्यांना केवळ प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतून दिलें जात असे पाचव्या वर्गापासून
विश्वविद्यालयीन शिक्षणासाठीं उर्दू हेच आवश्यक माध्यम होतें. नागरिक स्वातंत्र्याचे साधे हक्कहि
निजामी राजवटींत नाकारले गेले होते व त्यामुळे मराठवाड्यातील राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक

सभा संमेलने देखील हैद्राबाद राज्याच्या बाहेर जाऊन भरवावी लागत. बऱ्याच वेळा धार्मिक कार्यक्रमाच्या नावाखाली राजकीय कार्यक्रम पार पाडावे लागत.

देशातील इतर संस्थानांमध्ये ज्याप्रमाणे राजकीय जागृती होऊन संस्थानी प्रजा परिषदा, संस्थानी काँग्रेस आदि राजकीय संस्था जागृतीचे काम करीत होत्या त्याचप्रमाणे हैद्राबाद संस्थानमध्येही स्टेट काँग्रेसची स्थापना करण्यात आली. हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसच्या अध्यक्ष पदाचा पहिला मान परभणी जिल्ह्यातील राष्ट्रीय विचारसरणीचे एक वकील श्री. गोविंदराव नानल याना लाभला. (अ. भा. काँग्रेसचे अधिवेशन १९५२-५३ मध्ये नानल नगरामध्ये झाले) पण निजामी सत्तेने स्टेट काँग्रेसवर लगेच बंदी घातली. स्टेट काँग्रेसवर बंदी असल्यामुळे मराठवाड्यात महाराष्ट्र परिषद या संस्थेमध्ये काम करून मराठवाड्यातील राजकीय पुढारी जनजागृती करीत होते.

स्टेट काँग्रेसचे शुद्धपर्व

१९४६ साली क्रिप्स कमिशन भारतात आले होते. त्यावेळेपासून निजामाने "स्वतंत्र हैद्राबाद" ची कल्पना उचलून धरली होती. मराठवाड्यातील महाराष्ट्र परिषदेने क्रिप्स कमिशनकडे एक निवेदन पाठविले व त्या निवेदनात "हिंदुस्थान स्वतंत्र होताना हैद्राबाद संस्थानचे तीन तुकडे करून ते लगतच्या भाषिक प्रदेशात सामील करावेत," अशी स्पष्ट मागणी केली व निजामाच्या कल्पनेस मराठवाड्याने धक्का दिला. आणि यावेळेपासून मराठवाडा महाराष्ट्राला जोडावा अशी निकडीची मागणी होऊ लागली पण निजामाने दाद दिली नाही.

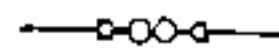
स्वतंत्र हैद्राबाद कल्पनेस तडा

शेवटीं नाईलाजाने सप्टेंबर १९४८ मध्ये चोहोंकडून हैद्राबाद संस्थानविरुद्ध पोलिसकारवाई करून भारत सरकारने निजामास शरण आणले, राज्यकारभार आपल्या ताब्यात घेतला, सुव्यवस्था व शांतता स्थापन केली. नंतर २ वर्षांनी लोकनियुक्त प्रतिनिधींच्या सल्ल्याने कारभार करावा व पुढील धोरण ठरवावे, या अटीवर भारत सरकारने आपला लष्करी अमल हैद्राबादमधून काढून घेतला. मराठवाड्यास पुनः स्वातंत्र्य प्राप्त झाले.

१९५३ साली राज्य पुनर्रचना मंडळाने देशव्यापी दौरा काढला. मराठवाड्यातहि तो दौरा झाला. मराठवाडा मुंबई राज्यातील भाषिक प्रदेशाशी जोडावा अशी एकमुखी मागणी करण्यात आली. राज्य पुनर्रचना मंडळानेहि या एकमुखी मागणीची प्रशंसा केली व तसा निर्णय दिला.

अशा प्रकारे मराठवाडा द्विभाषिक मुंबई राज्यातील महाराष्ट्रात आला व मराठ्यांचा १७६५ मध्ये हुकलेला योग १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी द्विभाषिक राज्यात का होईना पण जुळून आला.

द्विभाषिक मुंबईनंतर भाषिक तत्वावर दि. १ मे १९६० रोजी मराठवाडा-विदर्भ-पश्चिम महाराष्ट्र याचे मिळून महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आले.

भौ गो लि क रचना

परभणी जिल्हा हा १९ अंश आणि २० अंश उत्तर अक्षांश आणि ७६ १५ आणि ७७.३० पूर्वे रेखांश यामध्ये वसला आहे. ह्या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ४८५४ ५ चौरस मैल असून त्याच्या उत्तरेस अकोला, बुलढाणा, यवतमाळ हे जिल्हे असून दक्षिणेस उस्मानाबाद व बीड जिल्हे आहेत. याच्या पूर्वेस नांदेड असून पश्चिमेस रचना व हवामान औरंगाबाद जिल्हा आहे. ह्या जिल्ह्याची हवा एकदरीत कोरडी असून उन्हाळा अतिशय कडक असतो. तसेच जिल्ह्यातील पावसाचे प्रमाण सरासरी ३५ इंच असून हा पाऊस मुख्यत्वेकरून नैऋत्येकडून येतो.

ह्या जिल्ह्यातील तालुक्यांपैकी पाथरी, परतुड (उत्तरेकडील भागाखेरीज) गगाखेड व परभणी या तालुक्यांचा भूभाग सपाट आहे. परतुड तालुक्याचा उत्तर विभाग, जितूर, हिंगोली आणि कळमनुरी तालुके आणि वसमत तालुक्याचा पूर्व भाग डोंगराळ आहे. ह्या जिल्ह्यात म्हणावी तशी जगले नसली तरी ह्याच्या उत्तर भागात मात्र बरेच तुरळक जंगल आहे डोंगराळ भागातील जमीन सुपीक नाही. दक्षिण भागातील तालुके सामान्यतः सपाट असून गोदावरी आणि तिला मिळणाऱ्या लहान नद्यांच्या पाण्याचा त्यांना चांगल्या प्रकारे पुरवठा होतो.

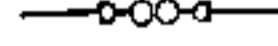
गोदावरी, पेणगगा आणि दुधना व पूर्णा ह्या चार मोठ्या नद्या ह्या जिल्ह्यातून वाहतात. गोदावरी परतुड, पाथरी, परभणी या तालुक्यांच्या दक्षिण बाजूने आणि गगाखेड तालुक्याच्या मध्य भागातून वाहते पूर्णा, दुधना ह्या दोन नद्या जितूर आणि हिंगोली तालुक्यांतून वाहतात. पेणगगा ही नदी हिंगोली तालुक्याच्या उत्तरेस वाहते. गोदावरी नदीच्या काठावरील जमीन अधिक सुपीक आहे

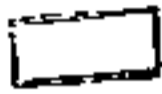

सर्व सामान्य भौगोलिक रचनेनुसार जिल्ह्यातील एकूण जमीन ३१,१९,२९५ एकर असून त्यापैकी २८,१०,९७२ एकर जमीन लागवडीखाली आहे. तसेच पडीक जमिनीचे एकूण क्षेत्र १,२३,२२० एकर असून त्यापैकी ११,२३३ एकर जमीन लागवडीजोगी असून ही जमीन कसण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्यात येत आहेत. आतापावेतो ५,६६३ एकर जमीन सुधारण्यात आली आहे आणि आता त्यामध्ये कायम स्वरूपाची लागवड करण्यात येत आहे.

प्रमुख पिके

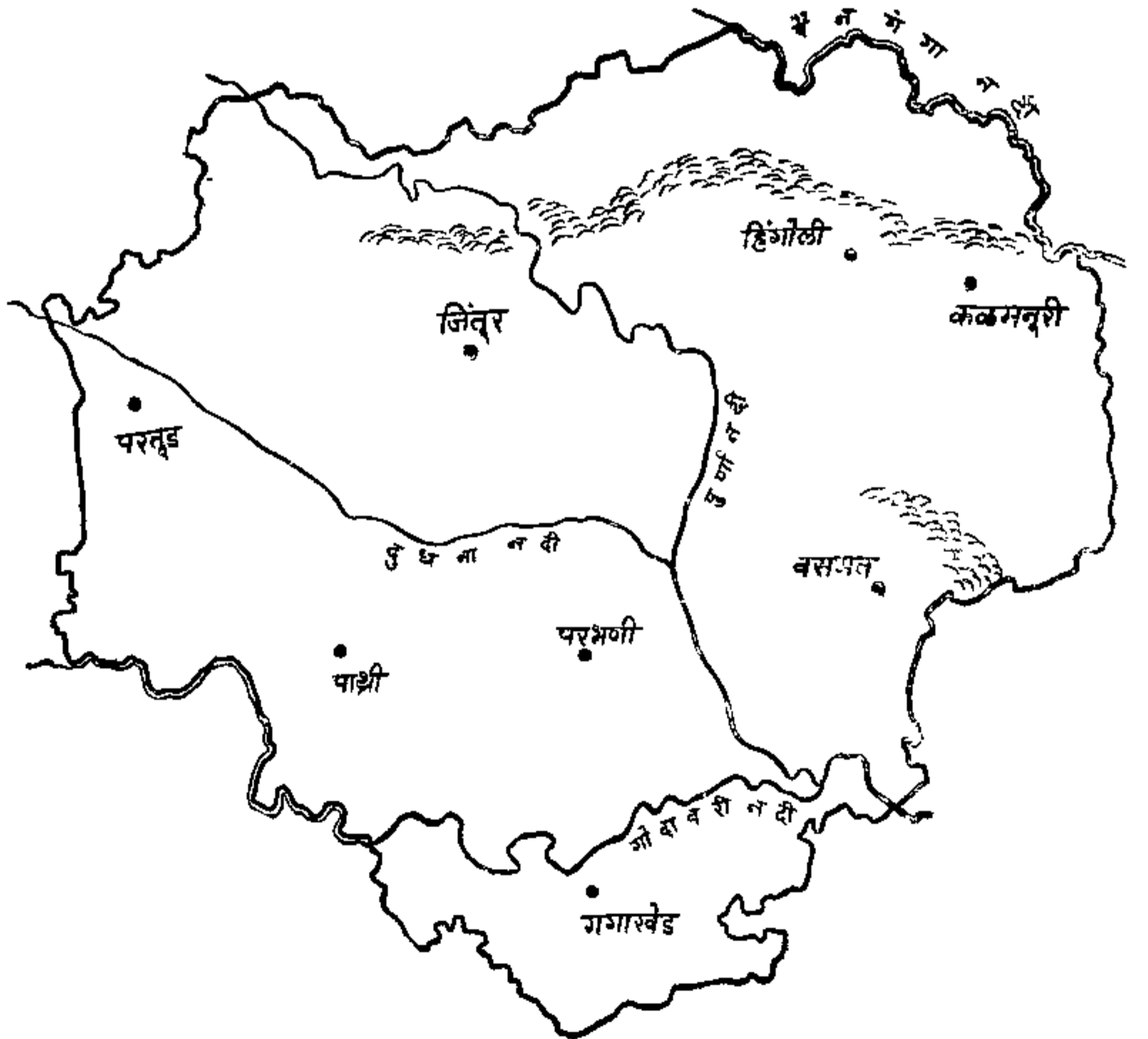
ह्या जिल्ह्याचा जंगल विभाग ६७,७९६ एकर असून १,०७,३०७ एकर चराऊ रान आहे. जिल्ह्यातील प्रमुख पिके ज्वारी, गहू आणि कापूस ही आहेत. लोकांचे मुख्य अन्न ज्वारी हे आहे.

ज्वारी हें जिल्ह्याचें प्रमुख पीक असून एकूण लागवडीखालील जमिनीपैकी सुमारे ३१ टक्के जमिनीत ज्वारी पेरतात. एकूण लागवडीखालील जमिनीपैकी २८ टक्के जमिनीत कापसाची लागवड केली जाते. ह्या जिल्ह्याचें दुसरें पैसा देणारें पीक म्हणजे भुईमुग होय. वसमत तालुका केलीसाठी प्रसिद्ध असून सुमारे ३,३५३ जमिनीत केलीच्या बागा आहेत

- उंच भाग
- सरवल भाग
- नद्या

भौ गो लिक र च ना

लोकजीवन

१९५१ च्या खानेसुमारीनुसार या जिल्ह्याची लोकसख्या १०,१०,८४६ इतकी होती १९६१ साली झालेल्या खानेसुमारीनुसार परभणी जिल्ह्याची एकूण लोकसख्या १२,०६,३६८ असून तालुकावार लोकसख्या खालीलप्रमाणे आहे—

परतूड	१,३३,८५२
जितूर	१,४०,८३५
हिंगोली	१,५९,५०४
कळमनुरी	१,२७,४९३
पाथरी	१,६३,५५१
परभणी	१,७६,०२२
वसमत	१,४२,१७१
गगाखेड	१,६४,९४०

गेल्या १० वर्षांतील लोकसख्या वाढीचे प्रमाण शेंकडा १९ ३४ टक्के अधिक असून १९०५ पासून १९६१ पर्यंतच्या ६० वर्षांतील वाढीचे प्रमाण ८५.८२ टक्के अधिक आहे

एकूण लोकसख्येपैकी ८३ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहात असून ते १५०० खेड्यातून विभागले आहेत. लोकसख्येचे प्रमाण दर चौरस मैलास २०८ पडते. एकूण लोकसख्येपैकी ७७ टक्के लोक शेतकरी आहेत. जिल्ह्यात शेती हेंच उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहे. शेतीखेरीज व्यापार क्षेत्रात ४,९६६, वाहतूक क्षेत्रामध्ये, ९,०३१, मजूरी करणारे ६,२५४, लोक असून बाकीच्या व्यवसायात १०,३२६ लोक आहेत.

पुरुष, स्त्रिया व मुलें व मुली यांचे एकत्रित किंवा जोडीने किंवा एकट्याने खेळण्याचे काही प्रकार परभणी जिल्ह्याच्या काही भागात आढळतात उदा सोंगळ्या, फुगळ्या, वगैरे. उत्सव समारंभात कुस्त्याचे खेळ मल्लखाब वगैरे वैयक्तिक खेळ खेळले जातात. मुलींच्या खेळात निरनिराळी परंपरागत गीते म्हटली जातात परंतु पूर्वी खेळ व मनोरंजन कधी प्रचलीत असलेल्या चालीरीतीचे दर्शन घडण्यासारखी गीते मात्र नाहीत. लमाणी लोकांचे शिमग्यातील टिपरीचे खेळ व इतर जमातीत शिमग्यातील खेळ, चेंडूफळीचे खेळ, नागपंचमी, पोळा इत्यादि सणाला झोक्याचे खेळ खेळले जातात.

गुराख्याचे रानातील खेळ म्हणजे आश्यापाश्या, सूरपारण्या इत्यादि होत. उत्सवप्रसंगी धार्मिक उत्सवातून टिपण्या गोफ, फुगळ्या इत्यादि खेळ खेळले जातात. गणेशोत्सवात सोंगे, मेळे व

विविध प्रकारचे नाट्यप्रयोग होतात. पुराण, कीर्तन, प्रवचन, भजन, पोवाडे तमाशे होतात. हे प्रकार दरवर्षी होतात. कुस्त्या, लाठीचे खेळ, आठ्यापाठ्या, दाडपट्टा, खो खो, हुतुतू हे खेळ खेळले जातात. गाड्याच्या शर्यती, बैलाच्या टकरी ह्याहि अधूनमधून चालतात. पत्ते, सोंप्रट्या, बुद्धीबळ, दशावताराचे खेळ याचीही प्रथा आहे. त्यात भेंड्या, उखाणे कूटप्रश्न इत्यादि येतात.

(१) जनतेच्या आहारात मुख्यत्वे ज्वारीचा उपयोग केला जातो. ज्वारी, तादूळ, गहू, हरभरा, लाख, तूर, ही धान्ये विशेषेकरून उपयोगात आणली जातात. करडी, जवस व भुईमूग ही गळितार्ची धान्ये तेलासाठी उपयोगात आणली जातात. अबाडी, मेथी लोकांचे अन्न व आहार चुका, चाकवत, घोळ, आळू (चमकोरा) देवडागर, भुई कोहळे वालुक, भोपळा (दूधी) वगैरे फळभाज्या व पालेभाज्या, शेवग्याच्या शेंगा, वालाच्या शेंगा, मटाराच्या शेंगा, शेपालक, मुळा, रताळे. इत्यादींचा व कादा मुळा याचाहि समावेश होतो. मूग, मट इत्यादि कडधान्ये व सफरचंद, मोठवी, तत्रे, आंबे, केळी, नारळे, द्राक्षे ही रसफळे बदाम, पिस्ते, काजू किसमिस हा सुकामेवा व कोंबडी, बकरा, तितर पक्षी यांचे मास, बैल, म्हैस यांचे मास, डुकराचे मास, बेडूक, खेकडा असे प्राणी मासाहारात येतात. कीटक व अडी यांचाहि आहारात समावेश आहे. चिंचोक्याचे पीठ, मक्याचे पीठ, शिंगाड्याचे पीठ वापरण्यात येते.

कृषि उत्पादन आणि नैसर्गिक संपत्ति

ह्या जिल्ह्यातील लोकांचा मुख्य धंदा शेती हा असून एकदर लोकसंख्येपैकी सुमारे ७० टक्के लोकांची उपजीविका शेतीवरच चालते या जिल्ह्याची प्रमुख पिके खरीप आणि रब्बी, ज्वारी, वापूस, भुईमुग आणि गहू ही होत. ह्यापैकी बहुतेक पिके पावसावरच अवलंबून आहेत. शेतकऱ्यांचे अज्ञान दूर करणे, त्यांना आहे त्या स्थितीत आधुनिक पद्धति व आहे त्या जमिनीतून अधिकाधिक उत्पादन करणे काढता येईल याचा शेती सुधारणा सहा देणे, तसेच प्रात्यक्षिकाद्वारे मार्गदर्शन करणे, सुधारलेली अवजारे बी बियाणे, खतें इत्यादींचा पुरवठा करणे इत्यादि कार्ये जिल्ह्यातील शेतकी अधिकाऱ्यांमार्फत केले जाते. जिल्हा शेतकी अधिकाऱ्यास एक दुय्यम शेतकी अधिकारी हा मदतनीस म्हणून जिल्ह्याचे ठिकाणी असतो. तालुक्यासाठी एक शेतकी अधिकारी व ग्राम पातळीवर ग्रामसेवक शेतकी व्यवसायात शेतकऱ्यास मदत करतात.

परभणी जिल्ह्यातील एकूण जमिनीची वर्गवारी पुढीलप्रमाणे आहे:—

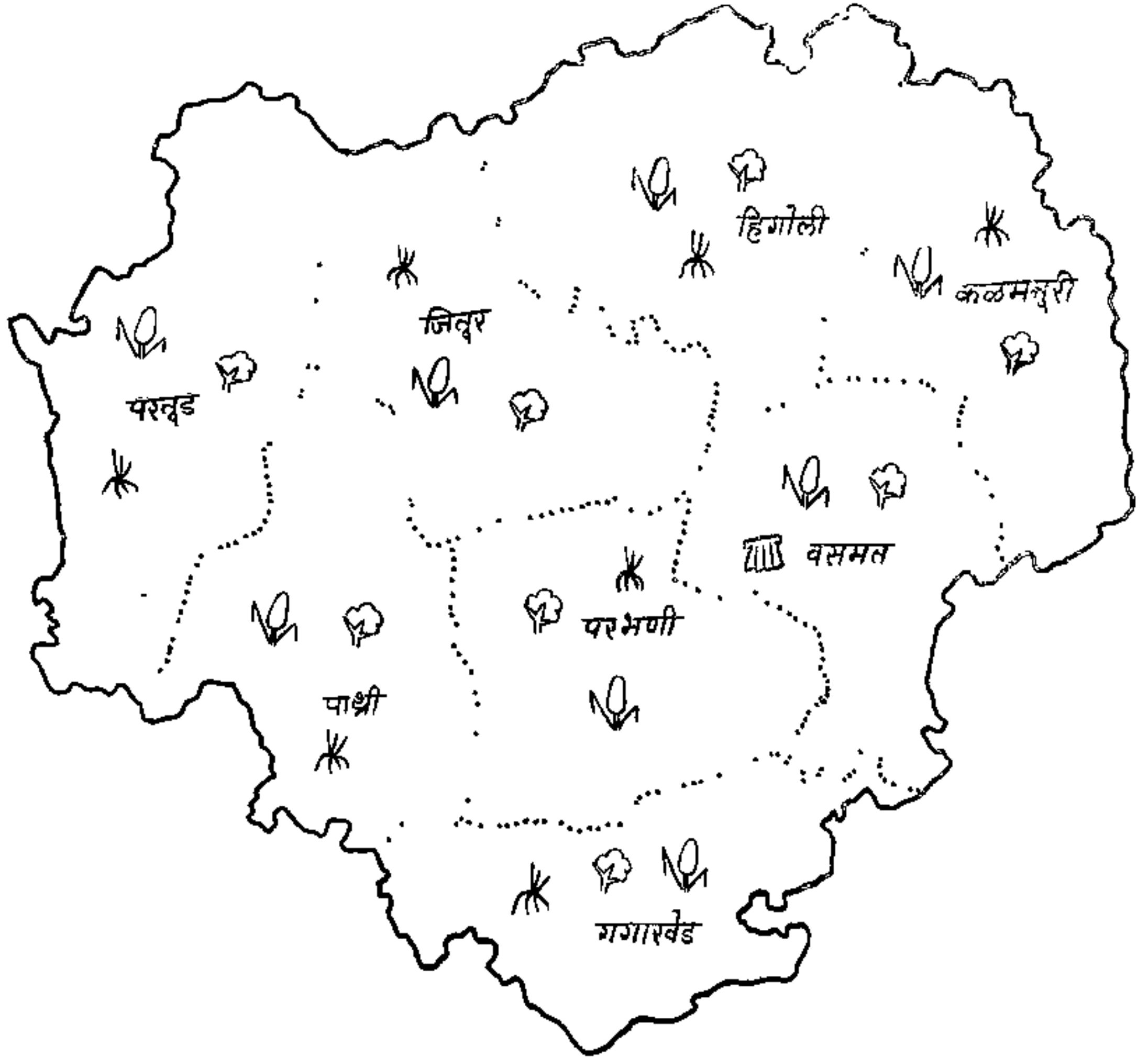
तपशील	एकर
जमिनीचे एकूण क्षेत्र	३१,१९,२९५
जगलाचा भाग	६७,७९६
लागवडीस उपयुक्त नसलेली ओसाड जमीन	१,२३,२२०
लागवडीस उपयुक्त पडीक जमीन	५,६६३
जनावरांची कुरणे आणि गायरानाखालील जमीन	१,०७,३०७
पिकाखाली नसलेली पण फलोत्पादनासाठी असलेली जमीन	३,३५३
लागवडीखालील जमीन	२८,१०,२५२

जिल्ह्यातील प्रमुख निरनिराळ्या पिकाखाली असलेली जमीन पुढीलप्रमाणे आहे:—

पिक	एकर
तांदूळ	२८, ३२७
गहू	१, १८, ६२०
ज्वारी	८, ९६, ३२२
हरभरा	९२, २२७
भूग	१, ०६, ०८०

- कापूस
- भुईमूग
- ज्वारी
- केळी

कृषि उत्पादन आणि नैसर्गिक संपत्ति

पीक	एकर
हर	८८,६८६
उडीद	५०,६८२
उस	३,८६१
मिरची	१०,२३६
कापूस	५,०३,८५९
भुईसुग	९४,१३६

पूर्णा धरण योजनेमुळे या जिल्ह्याची बरीच जमीन पाटाच्या पाण्याखाली येणार आहे. परभणी जिल्ह्यापुरता विचार केला तर या धरणामुळे परंपरागत चालत आलेल्या शेतीच्या पद्धतीला निराळे बळण निश्चितपणे लागणार आहे. आतापर्यंत या जिल्ह्यातील शेतकरी, पावसाच्या पाण्यावर पिके घेत असल्यामुळे पूर्णा प्रायोगिक केंद्र धरणाच्या कालव्यानून मिळणाऱ्या पाण्याचा योग्य रीतीने कसा उपयोग करून घ्यावा, कोणती पिके काढावीत, पिकाचा फेरपालट कोणत्या पद्धतीने करावा, यासंबंधीचे सशोधन प्रयोगाने करणे अत्यंत आवश्यक आहे. विशेषतः सतत पाणी वाहिल्याने जे प्रश्न निर्माण होतात त्याची योग्य ती उकल आणि उपाय याला फार महत्त्व आले आहे. ह्या ह्या दृष्टीने गोळेगाव सशोधन केंद्रावर वरील बाबीसंबंधी सशोधन होईल. पूर्णा धरण अजून तरी अपूर्णावस्थेत असल्यामुळे सशोधन कार्य चालू झाले नाही तरी सध्या या केंद्रावर सुधारलेल्या बियाण्याचे उत्पादन चालू आहे. या केंद्राचे क्षेत्रफळ २१५ एकर आहे.

शेतकऱ्यांना सुधारलेले निर्मळ बियाणे पुराविल्यास पिकाचे दर एकरी उत्पादन वाढेल ही गोष्ट सर्वमान्य झाली आहे. केवळ शुद्ध बियाण्याच्या वापराने एकूण उत्पादनात १० टक्के वाढ होते. परभणी जिल्हा हा प्रामुख्याने शेतकी जिल्हा असल्याने ह्या गोष्टीचे फार महत्त्व आहे. म्हणूनच प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी बीज संवर्धन केंद्र बीज संवर्धन केंद्रे स्थापन करण्यास प्राधान्य देण्यात आले असून प्रत्येक तहसिलीमध्ये एक केंद्र याप्रमाणे एकूण ५७१ एकर क्षेत्र बीज संवर्धनासाठी घेण्यात आले. ही पाच बीज संवर्धन केंद्रे परभणी, जिंदूर, हिंगोली, बाळापूर आखाडा (कळमनुरी) आणि चिकलठाणा (पाथरी) येथे रीतसर चालू झाली आहेत आणि सतत सुधारलेल्या बियाणाचा पुरवठा होण्याकरिता आणखी तीन केंद्रे गगाखेड, परतुड आणि वसमतनगर या ठिकाणी ३१० एकर क्षेत्रांत स्थापन करून त्या त्या तालुक्यास भरपूर सुधारलेल्या बियाणाचा पुरवठा करण्याची तजवीज करण्यात येत आहे.

विस्तार प्रशिक्षण केंद्र—राजेंद्रनगर, हैद्राबाद (दक्षिण) या ठिकाणी १ डिसेंबर १९५४ रोजी प्रथमतःच विस्तार प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना झाली. ग्राम सेवकाना प्रशिक्षण देण्यासाठी स्थापन झालेल्या आठ केंद्रांपैकी हे एक असून राज्य पुनर्रचनेनंतर हे केंद्र परभणीस हलविण्यात आले.

ग्रामसेवकांना शेतकी आणि पशुवैद्यकीचे प्रशिक्षण देण्यासाठी तसेच विस्तार कार्याचे सहा महिन्यांचे प्रशिक्षण देण्यासाठी मूलोद्योग शेतकी शाळा माजी हैद्राबाद मूलोद्योग शेतकी शाळा राज्याने १-८-५५ रोजी राजेंद्रनगर, हैद्राबाद या ठिकाणी चालू केली. परंतु राज्य पुनर्रचनेमुळे दिनांक १-११-५६ रोजी ती परभणीस हलविण्यात आली. ह्या शाळेत ग्रामसेवकाना एक वर्षाचे शिक्षण दिल्यानंतर विस्तार प्रशिक्षण केंद्रात पाठविण्यात येते.

परभणी येथील शेतकी महाविद्यालयाची सप्टेंबर १९५६ मध्ये स्थापना झाली. ह्या
समयी कॉलेजात फक्त ३२ मुले आणि तीन लेक्चरर्स होते. परंतु हल्ली
शेतकी महाविद्यालय, परभणी ह्या कॉलेजातील विद्यार्थ्यांची संख्या १६० असून महिला विद्यार्थ्यांची
संख्या २ आहे. तसेच या ठिकाणी १० लेक्चरर्स, १२ इन्स्ट्रक्टर्स, सहा
ग्रॅज्युएट असिस्टंट्स व एक लायब्रेरियन आहे. प्रारंभी हे कॉलेज विस्तार
प्रशिक्षणकेंद्रातील काहीं खोल्यातून वसविण्यात आले होते. परंतु १९५८ मध्ये ते सहकारी प्रमुख
प्रायोगिक फार्मवरील हंगामी जागेमध्ये हलविले गेले

ज्यावेळी कॉलेज अस्तित्वात आले त्यावेळी ते उस्मानिया विद्यापीठास जोडण्यात आले
होते आणि त्यावेळी कॉलेजातील अभ्यासक्रम ३ वर्षांचा होता. परंतु नोव्हेंबर १९५८ मध्ये
मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना झाल्यामुळे हे कॉलेज आता त्यास सलम करण्यात आले असून
ह्या ठिकाणाचा अभ्यासक्रम चार वर्षांचा ठेवण्यात आला आहे. एस. एस. सी. पास झालेल्या
विद्यार्थ्यांना येथे प्रवेश दिला जातो. मे १९५९ मध्ये ११ पदवीधरांची एक तुकडी ह्या कॉलेजातून
उत्तीर्ण होऊन बाहेर पडली.

मे १९५९ मध्ये कॉलेजसाठी १२८ एकर जमीन संपादण्यात येऊन त्यावेळच्या
द्विभाषिक मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी दिनांक १५ फेब्रुवारी १९६०
रोजी नव्या कॉलेजच्या इमारतीची कोनशिला बसविली इमारतीचे बांधकाम प्रगतीपथावर असून ती
लौकरच पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे.

कपाशी हे एक या जिल्ह्यातील महत्वाचे पीक आहे. मराठवाडा विभागातील सर्व
जिल्ह्यात " गावराणी " जातीचा कापूस अतिशय पिकतो. या कापसापासून जे सूत निघते ते
अतिशय ताट्टर व मजबूत असते आणि ह्या कापसापासून काढलेल्या
कपाशीचा विकास सुताचे कापड रेशमासारखे दिसते आणि टिकाऊहि असते. ह्या जातीच्या
कापसाचे सूत स्वाभाविक रीतीने तलम निघते. त्यामुळे मलमल आणि
कापडाच्या उत्तम जाती या कापसापासून तयार करणे शक्य आहे या कापसाच्या जातीचे जतन
करण्यासाठी माजी हैद्राबाद सरकारने ज्या भागात कापूस विपुल प्रमाणात तयार होतो तो भाग
संरक्षित विभाग म्हणून जाहीर केला होता.

दुसऱ्या जागतिक युद्धाच्या अखेरीस मराठवाड्यातील सुमारे १९ लाख एकर जमीन
' गावराणी ' कापसाच्या लागवडीखाली होती त्याचप्रमाणे या कापसाच्या सुमारे २.६३ लक्ष गाठी
तयार होतात. अधिक धान्य पिकवा या मोहिमेच्या बरोबरीनेच या पाच जिल्ह्यातून कापसाची अधिक
लागवड करण्याच्या मोहिमेलाहि जोराची चालना देण्यात आली व त्याचा दृश्य परिणामहि दिसून
आला. १९५५-५६ च्या अखेरीस या जातीच्या कापसाची लागवड २२.२० लाख एकरापर्यंत
वाढविण्यात आली.

पहिल्या योजनेच्या काळात गावराणी जातीच्या कपाशीच्या पैदाशीत सुधारणा केली
गेल्यामुळे " दौलत " या नावाची कपाशीची एक उत्कृष्ट जात निर्माण झाली.

शेतकी विषयाशी सलग झालेल्या अनेक बाबीसंबंधी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत
निरनिराळ्या सशोधन केंद्रामध्ये सशोधन चालू होते. त्या दृष्टीने परभणी येथील तृणधान्य सशोधन
विभागाने पहिल्या व दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात भरीव कामगिरी केलेली आहे. परभणी

येथील तृणधान्य सशोधन विभागाने खरीप आणि रब्बी ज्वारी, तूर, मूग, उडीद, बाजरी, मका, मटकी, कुळर्था यासारख्या पिकावर उत्कृष्ट सशोधन केले. त्याचा परिणाम म्हणून या ठिकाणी परभणी ज्वारी ४ (खरीप), परभणी ज्वारी ८ (खरीप), परभणी ज्वारी १६ (खरीप) आणि परभणी ज्वारी २४ (खरीप) हे प्रकार शेती संशोधन तयार झाले. यापैकी परभणी ज्वारी ४ व २४ (खरीप) या उस्मानाबाद आणि नांदेड जिल्ह्याला आणि परभणी ज्वारी १६ (खरीप) ही बीड आणि औरंगाबाद जिल्ह्याला योग्य ठरली आहे. या सशोधनामुळे पिकाच्या उत्पादनात दहा टक्क्यांनी वाढ झाली आहे.

परभणी जिल्ह्यातील शेतीच्या लागवडीसाठी मान्सून पावसावर अवलंबून राहावे लागते. शेतकी विकासाच्या कार्यक्रमात महत्वाच्या असलेल्या कोरडवाहू शेतीच्या पद्धतीच्या व जमिनीतील ओल (दमटपणा) टिकविण्याच्या योजना ह्या जिल्ह्यात सुरू आहेत जमिनीचे संरक्षण करण्याच्या ज्या अनेक योजना आहेत त्यात चढउतारानुसार (कट्टर बडिंगची) जमीन संरक्षण पद्धत अत्यंत फलदायी पद्धत म्हणून मान्य करण्यात आली आहे. या योजनेनुसार योग्य अशा अतरावर व उतार पाहून भूभागाच्या उभारणीवर बाध घालण्यात येत असून जमिनीचे विभाग विकासासाठी देण्यात येत आहेत.

जमिनीचे उत्पादन वाढविण्याच्या दृष्टीने तिची कायम स्वरूपाची सुधारणा करण्याच्या बाबतीत या योजनेचे फायदे दीर्घकाळपर्यंत मिळू शकतात. पण बडिंग केलेल्या प्रत्येक एकरामागे प्राथमिक बाधणीचे काम बरेच मोठे असते आणि म्हणून या योजनेचे फायदे शेतकऱ्यांना मिळावेत या दृष्टीने तिचा समावेश दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत करण्यात आला असून शेतकऱ्यांना कर्ज व आर्थिक मदतीचे स्वरूपात आर्थिक साह्य देण्याची योजना आखण्यात आलेली आहे. जमीन संरक्षण कार्याचे शिक्षण देण्यात आलेल्या व खास नेमण्यात आलेल्या नोकरवर्गाकडून कट्टर वगैरेसबधीची पाहणी करण्यात येत असते. आतापावेतो या जिल्ह्यात थोडेबहुत काम झाले असून दुसऱ्या योजनेच्या अखेरच्या कालावधीत ह्या जिल्ह्यातील १६,३३० एकर जमिनीस बाध घातले आहेत. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ५,५६० एकर जमिनीला बाध घालण्याची योजना आहे

अन्नधान्याच्या वाढीबरोबरच फळबागाची लागवड आणि योग्य रीतीने विकास होऊन शेतकऱ्यांची आर्थिक बाजू मजबूत व्हावी या दृष्टीने दीर्घ मुदतीची कर्जे देऊन त्यांना फळबागा कशा लावाव्यात, जुन्याची निगा कशी राखावी याबाबत शास्त्रीय सहाय्य दिला जातो. शेतकऱ्यांना दर एकरामागे ३०० रुपये याप्रमाणे कर्ज दिले जाते. फलोत्पादन व शेती दोन हप्त्यामध्ये हे कर्ज वाटले जाते. पहिला हप्ता खते, फळाची रोपटी आणि रोग व कीड जतुनाशक औषधे यांच्या रूपाने देण्याची तरतूद आहे. दुसरा हप्ता रोपट्याची निगा राखण्यासाठी नगदी देण्यात येतो. १९५९-६० साली या योजनेनुसार ७,५७५ रुपये पहिल्या हप्त्याप्रतियर्थ दिले गेले. आणि १९६० साली ८०,००० रुपये मार्गील वर्षाचा हप्ता व नवीन वर्षाचे पहिले व दुसरे हप्ते म्हणून देण्यात आले आहेत. शेतकऱ्यांकडून यासबधी अर्ज येत आहेत व त्यांना नियमाप्रमाणे कर्ज देऊन सहाय्य देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. शेतकऱ्यांच्या मुलांना आधुनिक शेती पद्धतीचे प्रात्यक्षिकासह शिक्षण मिळावे या दृष्टीने या जिल्ह्यात एक शेतकी शाळा १ ऑगस्ट १९५५ पासून चालू झाली आहे.

अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविण्याच्या बाबतीत खते आणि जोरखते (रासायनिक खते) यांच्या वापराला फार महत्त्व आहे कपोस्ट आणि शेणखत जमिनीचा पोत राखण्यास मदत करतात

तर जोरखताची एकरी उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होते. आपल्या पिकाना कोणते खत कोणत्या वेळी आणि कसे घावे याची माहिती आता सर्वसाधारण शेतकऱ्यास झाली आहे. दरवर्षी शेतकऱ्याच्याच शेतामध्ये घेण्यात येणाऱ्या खतविषयक प्रयोगामुळे सर्वसाधारण खताचा पुरवठा शेतकरी देखील खत वापरण्यास प्रवृत्त झाला असून रासायनिक आणि इतर खताविषयीची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. ही खते शेतकऱ्यांना सरकार नियंत्रित दरात पुरविते. आणि त्यांना ती सहजगत्या घेता यावीत म्हणून अल्पमुदतीचे कर्ज देखील देण्यात येते. सुपर फॉस्फेट या खताचा वापर जास्त व्हावा व शेतकऱ्यांना ते स्वस्त दरात घेता यावे म्हणून सरकारने साडेबारा टक्के सूट दिली आहे. ही सूट मूल किंमतीत वजा करूनच शेतकऱ्यांना खत दिले जाते.

परभणी जिल्ह्यातील काही नगरपालिका कपोस्ट खत तयार करून त्याची विक्री करतात. नगरपालिकानी कपोस्ट खत जास्त प्रमाणात तयार करून त्याची विक्री करावी आणि गावातील मलमूत्र आणि कचरा याचा उपयोग खत तयार करण्यासाठी करावा म्हणून शेतकी विभागातर्फे त्यांना आर्थिक मदत देण्यात येते. ही आर्थिक मदत त्यांनी तयार करून विकलेल्या गेल्या दोन वर्षांतील आकड्याची सरासरी काढून प्रत्येक टन खतास दोन रुपये या प्रमाणात देण्यात येते. १९५९-६० साली २,००० रुपये सबसिडी म्हणून देण्यात आले.

बोरुचे हिरवळीचे खत जमिनीस आवश्यक त्या प्रमाणात नायट्रोजनचा पुरवठा करण्याच्या दृष्टीने फारच उपयोगी आहे. त्यामुळे जमिनीचा पोत कायम राहतो आणि सुपीकता टिकून राहते. हिरवळी खताचा जास्त वापर व्हावा आणि ते जोरखताच्या वापराला पूरक राहावे म्हणून या खताचे बियाणे शेतकी विभागातर्फे वाटण्यात येते व त्याकरिता २५ टक्के आर्थिक मदत देण्यात येते.

छोट्या प्रमाणावर लौकर पाणीपुरवठा होण्यासाठी विहिरी आणि पंपिंग सेटचा उपयोग करावा आणि थोड्या कष्टात जास्त प्रमाणावर पुरवठा करून त्यायोगे उत्पादनात वाढ व्हावी या उद्देशाने शेतकऱ्यांना दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली जातात. या जिल्ह्यात साधारण २५-३० फुटावर पाणी लागते, आणि पिकास पाणीपुरवठा केल्याने पिकाच्या एकरी उत्पादनात वाढ होत हे शेतकरी बांधवांना पटू लागले आहे. त्यामुळे विहिरी खणण्याची व पंपिंग सेट्स बसविण्याची आवश्यकता वाढू लागली आहे. दीर्घ मुदतीच्या कर्जाबरोबरच काही अटी पूर्ण केल्यास त्यात ५०० रुपयापर्यंत सूट मिळते ही सूट नगदी स्वरूपात मिळत नसून ती तगाईच्या शेवटच्या हप्त्यात धरून हिशेब ठेवला जातो. वरील कर्ज खात्यातर्फे व लॅंड मॉर्गेज बँकातर्फे देण्यात येत असून अशा कर्जाची मागणी दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर आहे.

पीक स्पर्धांचा कार्यक्रम आखून शेतकऱ्यांमध्ये स्पर्धा ठेवण्याचा उद्देश पीक उत्पादन व स्पर्धेची निरोगी वृत्ती वाढविणे हाच होय. १९५८-५९ मध्ये परभणी जिल्ह्यास रबी मोहिमेंत १५ टक्के उत्पादन वाढविल्याबद्दल १०,००० रुपये बक्षिसादाखल देण्यात आले होते. ह्या पैशाचा उपयोग खेड्यांमध्ये सुधारलेली अवजारे घेऊन त्याचा उपयोग शेतकऱ्यांना व्हावा याकडे केला जाणार आहे. या गोष्टीमुळे लोक पीक स्पर्धांमध्ये हिरिरीने भाग घेऊ लागले आहेत १९६० च्या खरीप हंगामात, ग्राम, तालुका व जिल्हा पातळीवर तसेच राज्य पातळीवर पीक स्पर्धेत भाग घेण्यासाठी अनेक अर्ज आले.

शेतकरी संघाची स्थापना—शेतकी विषयक कार्यामध्ये शेतकऱ्यांनी जास्त लक्ष केंद्रित करावे व सहकार्य करावे म्हणून प्रत्येक खेड्यामध्ये शेतकरी संघ स्थापन केले जाणार आहेत. परभणी जिल्ह्यातील एकूण १५८५ खेड्यांपैकी ९६२ खेड्यामध्ये शेतकरी संघ स्थापन करण्यात आले असून त्याची सदस्य संख्या १०,६६७ आहे अशा तऱ्हेने सर्व खेड्यात संघ स्थापन करून त्याची तालुका-निहाय संस्था स्थापन करण्याचे ठरले असून त्यासंबंधी जारीने प्रयत्न चालू आहेत.

पशुधन व संगोपन—शेतकी विकासाचे कार्यक्रमांशी पशूची जोपासना करण्याच्या प्रश्नाचाहि निकटचा संबंध आहे. ह्या जिल्ह्यात बैल २,३६,७००, गाई १,८३,१६७ शेळ्या, मेंढ्या ७०,२७१ असून कोंबड्या ८६,४४५ आहेत ही सर्व गुरे परभणी जिल्ह्याच्या १५८५ खेड्यातून पसरलेली आहेत. पशुधनाचे योग्य ते संगोपन आणि संवर्धन व्हावे म्हणून जिल्ह्याकरिता परभणी येथे व्हटर्नरी ऑफिसर याची स्वतंत्र वनेरी असून जिल्ह्यातील पशुधनाकडे योग्य ते लक्ष पुरविले जाते.

ह्या जिल्ह्यात देवणी आणि कंधारी अशा दोन जातीची गुरे सामान्यतः आढळतात. कंधारी जातीच्या गुराची वाढ करण्याच्या दृष्टीने हिंगोली येथे पशुउत्पादन केंद्र आहे. ह्या केंद्रात उत्तम प्रकारच्या वळूची निपज केली जाते आणि हे वळू पैदाशीसाठी खेड्यांना पुरविले जातात ह्या वळूच्या खुराकाचा खर्च सरकार, ग्राम-पंचायती किंवा गावातील प्रमुख लोक यांचेमार्फत जशी परिस्थिती असेल त्याप्रमाणे केला जातो. हिंगोली येथे जें कृत्रिम रेतन केंद्र आहे त्याचा उपयोग गुराच्या सुधारणेच्या बाबतीस अतिशय होतो. हिंगोलीत अस्तित्वात असलेली ग्रामयोजना देखील ह्या भागातील गुराच्या वाढीच्या कामी महत्त्वाची ठरलेली आहे. या योजनेनुसार गाई बैलापासून जीं गुरे पैदा होतात त्याची नोंद ठेवली जाते आणि चांगली पैदास होण्याच्या दृष्टीने प्रयोग करण्यात येतात.

पशुसंवर्धन

हल्लीं परभणी, मानवत, गगाखेड आणि हिंगोली या ठिकाणी गोशाळा आहेत. या जिल्ह्यात पशुधनाची वृद्धि व्हावी असा या गोशाळा प्रस्थापनेमागील उद्देश आहे.

पशु—शेती विकासाशी सलग असा पशुसंवर्धनाचा कार्यक्रम असून तो फार महत्त्वाचा आहे. पशूंचे संगोपन व संवर्धनामुळे आपणास दूध, मास, कातडे, लोकर, हाडे व शिंगे आणि खते इत्यादि वस्तूंची प्राप्ति होते. शेतीच्या कामासाठीहि पशूचा उपयोग होतो हे सर्व लक्षात घेऊन पशूच्या जाती सुधारण्यासाठी व त्याच्या औषधोपचारासाठी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत पशुसंवर्धन कार्यक्रम हाती घेण्यात आला.

गुराच्या औषधोपचाराच्या सोयी—पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत परभणी जिल्ह्यातील गगाखेड, परतूड व ओढा ह्या ठिकाणी गुराचे दवाखाने सुरू करण्यात आले. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात पूर्णा, मठा, पालम, बोरी, आष्टी, कुदा आणि सोनपेठ ह्या आणखी सात ठिकाणी गुराचे दवाखाने उघडण्यात आले. गुराच्या रोगाना आळा घालण्यासाठी पशुसंवर्धन खात्याने प्रतिबधक लस टोचण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला असून उपचाराच्या पद्धतीत सुधारणा करण्यासाठी सर्व दवाखान्यातून पदवीधर अधिकाऱ्यांच्या आणि प्रशिक्षित स्टॉकमेनच्या नेमणुका करण्यात आल्या.

गुराच्या जातीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी हिंगोली येथे प्रमुख ग्रामीण योजना सुरू करण्यात आली असून कृत्रिम गर्भधारणेने चांगल्या व उत्तम जातीच्या गुराची पैदास करण्यात येते. त्यासाठी उत्तम जातीचे वळू ह्या केंद्रास पुरविण्यात आलेले आहेत. शेतकऱ्यांना ह्या योजनेचे महत्त्व पटावे म्हणून वेळोवेळी ग्रामीण विभागातून **गुरांची सुधारणा** जनावरांची प्रदर्शने भरविली जातात उत्कृष्ट जनावरांच्या मालकाना बक्षिसे व प्रमाणपत्रे देण्यात येतात. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात सतुक पिंपरी, बोरी, सोनपेठ, गुज, परभणी, मानवत, पूर्णा आणि हिंगोली या ठिकाणी जनावरांची प्रदर्शने भरावेण्यात आली.

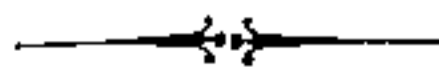
परभणी जिल्ह्यामध्ये मेंढपाळाचा धदाहि मोठ्या प्रमाणात चालतो. परंतु धनगराना पुरेशा प्रमाणात मेढ्यापासून लोकर मिळत नाही. मेंढ्याच्या उत्कृष्ट जातीची निपज करून त्यापासून जास्त प्रमाणात लोकरीचे उत्पन्न काढणे व लोकरीच्या प्रकारात सुधारणा करणे ह्या हेतूने हिंगोली येथे मेढी केन्द्राची स्थापना करण्यात आली. तीन खेड्यातील धनगराना मेंढी सवर्धन विकासासाठी गट विकास अधिका-
मेढ्याचा विकास प्यांकडून कर्ज देण्यात आले असून ह्या भागातून निपजीसाठी पठवाडी मेंढीची निवड करण्यात आली आहे.

ग्रामीण भागात तसेच मागासलेल्या विभागात थोड्या खर्चात उत्तम फायदा मिळवून देण्याच्या दृष्टीने कोंबड्या पाळण्याचा धदा क्रिफायतशीर व उपयुक्त असा आहे. पूर्वी दर कोंबडीमागे दरवर्षी केवळ ७० ते ८० अडी मिळत असत. उत्पादनाचे हे प्रमाण अत्यल्प आहे. कोंबड्या पाळण्याच्या धद्याचा विकास करण्यासाठी हिंगोली येथे एक पोल्डी फार्म स्थापन करण्यात आला. ह्या पोल्डी फार्ममधून उत्कृष्ट जातीच्या कोंबड्याची निपज करण्यासाठी खेडूताना त्या सवलतीच्या दरात पुरवण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. विकास गट अधिकाऱ्यामार्फत कोंबडी पाळण्याच्या धद्यासाठी कर्जहि दिली जातात.

घोड्याची पैदास — हिंगोली येथेच उत्कृष्ट घोड्याची पैदास करण्यासाठी एक स्टड फार्म काढण्यात आला असून ह्या फार्ममधून चांगल्या जातीच्या घोड्याची पैदास केली जाईल. हे घोडे सैन्यासाठी आणि मुंबईच्या हाफकिन इन्स्टिट्यूट सारख्या संशोधन करणाऱ्या संस्थाना पुरवि-
 प्यात येतील.

मासेमारी.—परभणी जिल्ह्यात तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात छोट्या पाटवधा-
 प्याच्या योजनात वाढ झाल्यावर व पूर्णा धरणाचे काम पूर्ण झाल्यावर मासेमारीच्या योजनेत प्रगति होईल. मासेमारीच्या योजनेसाठी तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत ५१,००० रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

ह्या जिल्ह्यात जितूर आणि हिंगोली असे दोन जंगल विभाग आहेत. जितूर रेंजचा जंगल विभाग ५४ चौरस मैलाचा असून हिंगोलीचा १०४ चौ मैलाचा आहे. दुसऱ्या योजनेच्या काळात ह्या जिल्हापैकी १००० एकराचा विभाग जंगल वाढीकडे
जंगलाचे संरक्षण व वाढ उपयोगात आणला जाईल. जंगल विस्ताराचा हा कार्यक्रम पूर्ण झाल्यानंतर आसपासच्या खेड्यातील खेडूताना त्याचा फायदा होईल. जमिनीच्या खालच्या थरात अधिक पाणी मुरल्या कारणाने आसपासच्या खेड्यांना पाण्याचा साठा अधिक प्रमाणात उपलब्ध होऊ शकेल. सुमारे २५ ते ३० वर्षांच्या कालावधीनंतर स्थानिक लोकांच्या सरपणाच्या गरजा मागू शकतील आणि त्यामुळे जळणासाठी आज ज्या शेणी वापराच्या लागतात त्या वापराच्या लागणार नाहीत. त्याचप्रमाणे आसपासच्या भागातील गुरांची चाण्याची सोय होऊ शकेल.

शैक्षणिक प्रगति

मराठवाड्यातील पाचही जिल्हे पूर्वीच्या हैद्राबाद सस्थानात मोडत असल्याने सस्थानी राजकर्त्यांनी शैक्षणिक किंवा इतर कुठल्याहि क्षेत्रात सर्वसामान्यतः सवलती न देण्याचे धोरण अवलंबिल्यामुळे जनतेचा शैक्षणिक विकास कुठित झाला होता. १९५१ सालापर्यंत परभणी जिल्ह्यामध्ये २०९३ लोकांमागे एक प्राथमिक शाळा, ज्ञानप्रसार १,१२,३१८ लोकांमागे एक माध्यमिक शाळा आणि ५,०५,४३२ लोकसंख्येमागे एक हायस्कूल असे प्रमाण पडत होते. आणि अशा स्थितीतच हैद्राबाद राज्यात पहिल्या पंचवार्षिक योजनेला सुरुवात झाली.

जिल्ह्यात २६,१०२ आदिवासी, १,९०,८०५ हरिजन व इतर मागासलेल्या वर्गांची लोकसंख्या असून ती डोंगर कपारीच्या भागात वसलेली आहे त्याचप्रमाणे शेतीच्या व्यवसायात गुतलेला शेतकरी वर्ग आपल्या उद्योगाच्या दृष्टीने सोयीच्या जागेवर वस्ती करून राहिल्यामुळे ज्ञान प्रसाराच्या कार्यात, विशिष्ट प्रकारच्या अडचणी या जिल्ह्यात येतात. तथापि स्वातंत्र्योत्तर काळातील ज्ञान प्रसाराच्या कार्याच्या प्रगतीमुळे आज या जिल्ह्यातील १०४४ शैक्षणिक सस्थातून विद्यार्थ्यांस शिक्षण देण्यात येत आहे.

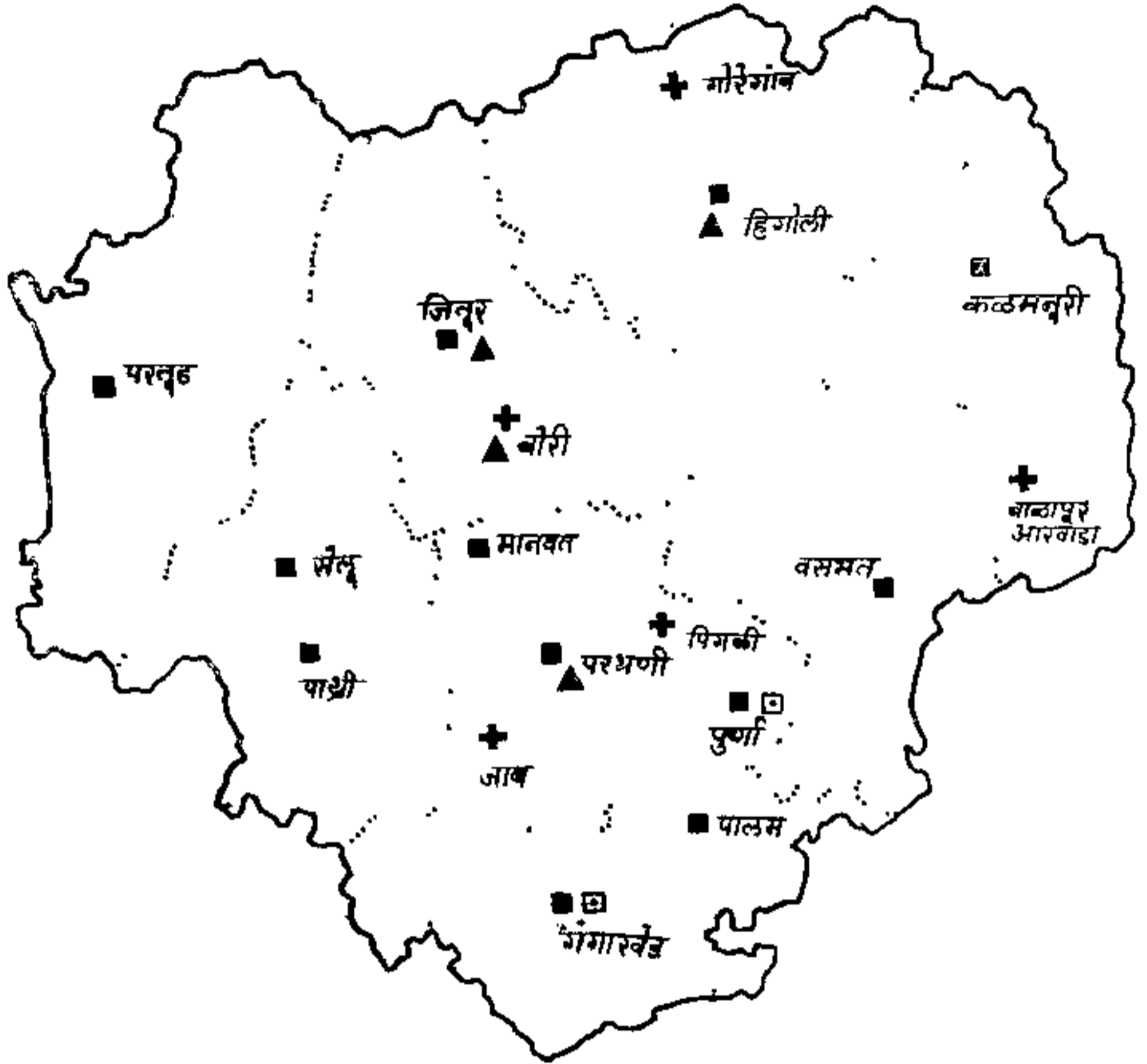
शिक्षकांना प्रशिक्षण—परभणी जिल्ह्यातील प्रशिक्षित प्राथमिक शिक्षकांची टक्कई लक्षात घेऊन १९५४ साली परभणी येथे शिक्षकांची एक प्रशिक्षण शाळा सुरु करण्यात आली. प्राथमिक शाळा शिक्षकांना ह्या ठिकाणी शिक्षण देण्यात येत असे. याच शाळेचे नंतर मूलोद्योग प्रशिक्षण महाविद्यालयामध्ये रूपांतर करण्यात आले. पहिल्या योजनेच्या काळात ह्या शाळेतून ३५ शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

जादा केंद्रीय प्राथमिक शाळा—परतूड, गगाखेड, जितूर व वसमतनगर या ठिकाणी १९५४ साली चार जादा केंद्रीय शाळांची स्थापना करण्यात आली. ह्यापैकी प्रत्येक शाळेतून सात शिक्षकांची नेमणूक करण्यात आली. आणि ह्या शाळामधून बहुसंख्य विद्यार्थी शिक्षण घेऊ लागले. याच सुमारास औरंगाबाद येथील केंद्रीय प्राथमिक शाळा परभणी जिल्ह्यातील पाथरी या गावी हलविण्यात आली. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात सत्तर स्वयंप्रेरित शाळांचे सरकारी विद्यालयामध्ये रूपांतर करण्यात आले.

बेकारीचा प्रश्न मिटविण्याकरिता आणि प्राथमिक शाळा शिक्षकांच्या संख्येत वाढ करण्याच्या उद्देशाने सरकारने ८० जादा नेमणूका केल्या. तसेच विकास गटांच्या नियंत्रणाखाली शिक्षकांच्या २१ अधिक जागा निर्माण करण्यात आल्या. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस २४ मूलोद्योग शाळा व दोन माध्यमिक शाळाहि अस्तित्वात आल्या.

शैक्षणिक प्रगति

- बेसिक ट्रेनिंग कॉलेज
- + मिड्वॉईफ ट्रेनिंग सेंटर
- ▲ महाविद्यालय
- ग्रामसेवक प्रशिक्षण केंद्र
- बीज सवर्धन क्षेत्र

समाजशिक्षण—समाजशिक्षण योजनेची सुरुवात परभणी जिल्ह्यात पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये झाली. पहिल्या योजनाकाळात समाजशिक्षणाचे १०१ वर्ग घेण्यात येऊन १९१० प्रौढ साक्षर करण्यात आले. जिल्ह्यास ही योजना नवीन असली तरी खेडूतानीं त्यापासून चांगलाच फायदा घेतला.

ए. सी. सी. आणि बालवीर—याच अवधीत विद्यार्थ्यांसाठी ए. सी. सी. योजना चालू करण्यात येऊन त्यासाठी १० ए. सी. सी. शिक्षक नेमण्यांत आले. योजनेत १२५ विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला. बालवीर, स्काऊट चळवळी चालू करण्यात आली. त्यात २०० विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला.

वाचनालयें—पहिल्या योजनेच्या काळात परभणी जिल्ह्यांत ६ वाचनालये चालू करण्यात येऊन त्यात एकूण ७५१३ ग्रंथ ठेवण्यात आले. अशा प्रकारे पहिल्या पंचवार्षिक योजनेने प्राथमिक, दुय्यम, मूलोद्योग व समाज शिक्षणाच्या बाबतीत परभणी जिल्ह्यात सुरुवात केली व बरीच प्रगतीही घडवून आणली.

दुसरी पंचवार्षिक योजना—दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रारंभीच्या आकड्याची पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीच्या आकड्याशी तुलना करता प्राथमिक शाळात २२४ व माध्यमिक शाळात ६ शाळांची वाढ झाल्याचे दिसून येते. एक मल्टीपरपज हायस्कूलही स्थापन झाले. प्राथमिक शाळातील मुलांची आणि मुलींची संख्या बरीच वाढल्याचे आढळून आले.

प्राथमिक शाळात ४५५ पुरुष आणि १२ महिला शिक्षकांच्या नेमणुका करण्यात आल्या. हायस्कूलमध्ये आवश्यकतेनुसार ३५ जादा शिक्षक नेमण्यात आले. तसेच प्राथमिक शाळातील १२८ ट्रेन्ड पुरुष आणि २० ट्रेन्ड महिला यांची नेमणूक करण्यात आली. दुय्यम शाळांतहि ३३ ट्रेन्ड पुरुष नेमण्यात आले. समाज शिक्षण वर्गात ५ ने वाढ झाली आणि ५८५ प्रौढ साक्षर करण्यात आले. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रारंभासच एक ट्रेनिंग कॉलेज उघडण्यात आले व अशा रीतीने दुसऱ्या योजनेच्या काळात दोन वेसेक ट्रेनिंग कॉलेजिस् कार्य करू लागली.

१९५६ साली राज्यपुनर्रचना घडून आल्यावर व हैद्राबाद राज्यातील मराठवाड्याचे पाच जिल्हे मुबई राज्यात विलीन झाल्यानंतर तत्कालीन मुबई सरकारने ह्या विभागातील भागासलेपणा, अज्ञान, निरक्षरता ह्या बाबतीत लक्ष देऊन या भागासाठी दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत फेरफार केले.

दुसऱ्या योजनेच्या काळात ७७५ जादा प्राथमिक शिक्षकांची नेमणूक करण्यात आली. परभणी जिल्ह्यातील प्रत्येक खेड्यातून आता शाळेची सोय झाली आहे. दुय्यम शाळातूनहि एकूण ८० शिक्षकांची नेमणूक करण्यात आली व हिंदीचे १० शिक्षकहि दुय्यम शाळातून नेमण्यात आले.

ह्याव्यतिरिक्त परभणी जिल्ह्यात शेतकीविषयक अभ्यासासाठी एक शेतकी कॉलेज असून नुकतेच शिवाजी आर्टस् अँड सायन्स कॉलेज सुरू झाले आहे.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रारंभीच्या व अखेरीच्या आकड्याची तुलना करता प्राथमिक शाळांची संख्या ४४३ ने व हायस्कूलांची संख्या ३० वाढली आहे. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात दोन जादा मल्टीपरपज हायस्कूले उघडण्यात आली. प्राथमिक शाळातील मुलामुलींच्या संख्येत अनुक्रमे १९,२८० व ६,९७२ ने वाढ झाली आहे.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत विद्यार्थ्यांच्या संख्येत २६,२५२ ने वाढ झाली आहे. मल्टीपरपज हायस्कूलमध्ये १२९० जादा मुलांची नावे नोंदविली गेली व प्राथमिकशाळातून ३५१ पुरुष व ६० महिला शिक्षक नेमले गेले. म्हणजे प्राथमिक शाळातून एकूण ४११ जादा शिक्षकांची नेमणूक करण्यात आली. दुसऱ्या योजनेच्या काळात ६८ पुरुष व १५ महिला शिक्षकाना ट्रेनिंग देण्यात आले. दुय्यम शाळातून २४६ पुरुष व ३४ महिला शिक्षकांची जादा म्हणून नेमणूक करण्यात आली. ह्याव्यतिरिक्त दुय्यम शाळातील १२५ पुरुष व २२ महिला शिक्षकाना ट्रेनिंग देण्यात आले. समाज शिक्षण वर्गांतहि २१ ने वाढ होऊन ३११ प्रौढाना साक्षर करण्यात आले.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात मूलोद्योग शाळात ६७ ने वाढ झाली आहे.

तांत्रिक प्रशिक्षण—औरंगाबाद येथील पॉलिटेक्निक मध्ये तांत्रिक शिक्षणाची सोय करण्यात आली असून त्यामुळे सर्व मराठवाडा विभागाची सोय झाली आहे. पॉलिटेक्निकमध्ये डिप्लोमा कोर्सचे शिक्षण घेणाऱ्या गरीब गरजू विद्यार्थ्यांना वाढत्या प्रमाणात शिष्यवृत्त्या व इतर मदत देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

साक्षरतेचा प्रसार होण्याच्या दृष्टीने प्रौढ शिक्षण जिल्ह्यात सुरू करण्यात आले असून पहिल्या परिक्षेकरिता चार महिने मुदतीचे वर्ग व दुसऱ्या परिक्षेकरिता सहा महिने मुदतीचे वर्ग भरविण्यात येतात. पहिल्या परिक्षेकरिता साठ दिवस व दुसऱ्या परिक्षेकरिता

प्रौढ शिक्षण वीस दिवस हजेरी असणे आवश्यक आहे. १९५९-६० मध्ये या जिल्ह्यात अनेक प्रौढ साक्षर झाले. याशिवाय समाज शिक्षणाच्या प्रसारासाठी विकास गट क्षेत्रात तरुण मंडळे, महिला मंडळे, भजनी मंडळे, शेतकरी सघ, समाज मंदिरें, अभ्यास मंडळे, बाल विकास मंडळे, क्रीडा मंडळे सुरू करण्यात आली.

समाज शिक्षण योजनेमध्ये केवळ निरक्षरता नष्ट करून लोकाना साक्षर करण्याचा उद्देश होता. परंतु ग्रामशिक्षण मोहिमेंत मात्र साक्षरतेव्यतिरिक्त शेतकी, आरोग्य, सहकारचळवळ, स्वच्छता इत्यादींचाहि अतर्भाव आहे. परभणी जिल्ह्यात ११० खेड्यातून ग्राम-

ग्रामशिक्षण मोहीम शिक्षण मोहीम चालू करण्यात आली असून परभणीच्या जिल्हाधिकाऱ्याच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली आहे. या समितीमध्ये जिल्ह्यातील सर्व खासदार, आमदार आणि अधिकारी इत्यादींचा अतर्भाव आहे. तसेच ग्रामशिक्षण मोहीम अमलात आणण्यासाठी तालुका समित्या व ग्राम समित्याची स्थापना करण्यात आली आहे.

या जिल्ह्यात सरकारी मदतीने चालणारी सात वाचनालये असून त्यात समाज शिक्षण ज्ञानाचा प्रसार करण्यास उपयुक्त अशी पुस्तके शिक्षण विभागातून त्या वाचनालयास देण्यात येतात.

शैक्षणिक सवलती अभ्यासक्रमात शारीरिक शिक्षणक्रमाचा देखील समावेश करण्यात आला असून ते काम एक अधिकारी स्वतंत्रपणे पहात असतात. भारतीय खेळाना त्यामध्ये प्राधान्य देण्यात आले आहे. दरवर्षी तालुका आणि जिल्हा पातळीवर खेळांचे सामने घेऊन शारीरिक सुदृढतेस प्रोत्साहन दिले जाते. जिल्ह्यातील बऱ्याच प्राथमिक शाळांना त्याचे विस्तीर्ण क्रीडागण असून त्यांना खेळाचे साहित्य पुरविण्यात आले आहे. शिक्षणावस्थेतच शिस्तीचे शिक्षण मिळावे म्हणून स्काउट व ए. सी. सी.चा क्रम सुरू करण्यात आला आहे व त्या क्षेत्रात शिक्षकांना प्रशिक्षण दिले जाते.

शैक्षणिक दृष्ट्या परभणी जिल्ह्यात प्रगति झाली असून १९६१ साली घेतलेल्या आढाव्यानुसार साक्षरतेचे प्रमाण १.८३ लाखांनी वाढले आहे. यामध्ये १.५३ लक्ष पुरुष असून ०.३० लक्ष स्त्रिया आहेत.

व्य व सा य आ णि उ द्यो ग ध दे

कुटिरोद्योग आणि हस्तकलाकौशल्य—कलाकौशल्य आणि हस्तोद्योगाच्या सुंदर वस्तू-बद्दल भारतभूमी एकेकाळी ख्यातनाम होती. पारतंत्र्याच्या कालात ग्रामीण भागात घराघरातून चालत आलेला हा गृहोद्योग हळू हळू लुप्त होऊ लागला. स्वातंत्र्य प्राप्त होताच पूर्वावार चालत असलेल्या ग्रामीण घरगुती उद्योगास आणि कला कौशल्याच्या कामास नवजीवन प्राप्त झाले. दूरवर विखुरलेल्या कारागिरास सहकारी चळवळीने एकत्र आणले आणि कला जीवनाचा नवीन मनु आपले गतवैभव पुनः प्राप्त करण्याचा मार्ग आक्रमू लागला आहे.

ग्रामीण भागात चालणारे घरगुती उद्योग, कलाकौशल्याची कामे आणि हस्तव्यवसायाना उत्तेजन देण्यासाठी आणि त्यात गुंतलेल्या कारागिरांना सहाय्य व मार्गदर्शन करण्याच्या हेतूने परभणी येथे डिस्ट्रिक्ट ऑफिसर फॉर कॉटेज इंडस्ट्रिज यांचे कार्यालय सुरू करण्यात आले आहे. लहान स्वरूपात वैयक्तिक रीतीने उद्योग करण्यापेक्षा काही कलाकारांनी एकत्र येऊन काम केल्यास त्या उद्योगास स्थैर्य येते आणि अधिक आधुनिक यंत्र सामुग्री व सहाय्य प्राप्त करून घेता येते. ह्या दृष्टीने एकाच उद्योगात गुंतलेले कारागिर आणि कलाकार सहकारी तत्त्वावर एकत्र आले असून एकूण सहकारी संस्थांची संख्या ६९ आहे. सरकारच्या कुटिर उद्योगधंदे विभागातर्फे अशा सहकारी संस्थाना खेळत्या भाडवलासाठी, हत्यारे आणि अवजारे खरेदी करण्यासाठी, शेड्स आणि गोदामे यांच्या बांधकामासाठी तसेच इतर आवश्यक साधनसामुग्रीसाठी आर्थिक सहाय्य आणि कर्ज देऊन तांत्रिक मार्गदर्शन करण्यात येते.

हातमाग—पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस जिल्ह्यात सुमारे १३,६४२ कामगार काम करीत होते परभणी जिल्ह्यातील सर्व कुटिरोद्योगात हातमाग हा प्रमुख धंदा आहे. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात विणकर सहकारी संस्थाना भाडवलादाखल कर्जे देण्यात आली. या जिल्ह्यातील विणकरांच्या तीन संस्थाना ५९,५०० रु. कर्ज देण्यात आले.

सहकारी कुटिरोद्योग संस्था—परभणी जिल्ह्यातील काही भाग जंगल क्षेत्राने व्यापलेला असल्यामुळे जंगल कुपाची कामे करण्यासाठी जंगल कामगार सहकारी संस्था आणि मजूर कंत्राट सहकारी संस्था यांना आर्थिक सहाय्य आणि कर्जाच्या रूपाने मदत करण्यात येते. जिल्ह्यात १ जंगल कामगार सहकारी संस्था असून सात मजूर कंत्राट सहकारी संस्था आहेत.

जिल्ह्यांतील ६९ सहकारी संस्थांचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे:—

विणकर सहकारी संस्था	५
लोकर विणकर सहकारी संस्था	३

चर्मकार आणि कातडी उद्योगधंदा	११
तेली सहकारी सस्था लिमिटेड	१०
विटा आणि चुना सस्था	१०
मजूर कंत्राट सस्था	७
सुतार सहकारी सस्था	५
कुभारकाम सहकारी सस्था	३
दोर आणि गोणपाट उत्पादन सस्था	३
निरा उत्पादन सहकारी संस्था	२
खादी ग्रामोद्योग सस्था	१
धातुकाम औद्योगिक सहकारी सस्था	१
जगल कामगार सहकारी सस्था	१
बाबू कामगार सहकारी सस्था	१
मूळ औद्योगिक सहकारी सस्था	१
महिला मंडळ	१
साबण तयार करण्याची सस्था	१
टोपल्या तयार करण्याची सस्था	१
नॉन एडेबल ऑईल सस्था	१
जिल्हा औद्योगिक सहकारी सस्था	१

ग्रामीण विभागात वैयक्तिक रीतीने घरगुती उद्योग व हस्तोद्योग करणाऱ्या कलावताना हत्यारं, अवजारं इत्यादि खरेदी करण्यासाठी आणि खेळते भाडवळ उभारण्यासाठी कर्ज आणि आर्थिक सहाय्य कुटिर उद्योगधंदे विभागातर्फे देण्यात येते. या जिल्ह्यातील सर्व कुटिरोद्योगात हातमाग धंदा प्रमुख आहे. पूर्वीच्या हैद्राबाद राज्याच्या हैद्राबाद हातमाग बोर्डाने हातमाग व्यवसाय वाढविण्याच्या दृष्टीने काही योजना तयार केल्या होत्या या योजनापैकीच एक योजना उत्पादन सोसायट्याची वाढ करणे ही होती. विणकर सहकारी स्थाना त्याच्या भाडवळासाठी कर्ज देण्यात आली.

हातमागाच्या कापडाची विक्री करण्यासाठी वसमत आणि मानवत येथील विक्रीकेंद्राना फर्निचर आणि इतर साहित्य निर्माण करण्यासाठी प्रत्येकी २,८०० रुपयाची मदत देण्यात आली. उत्पादन वाढविण्याच्या कामी विणकराना प्रोत्साहन मिळावे, अधिक ग्राहक मिळावेत, यासाठी हातमागाच्या कापडाच्या विक्रीवर रिबेट देण्याचीहि सवलत देण्यात आली. प्रारंभीच्या काळांत काही जातींच्या कापडावर रुपयामागे पाऊण आण्यापासून दीड आण्यापर्यंत रिबेट देण्याची सवलत देण्यात आली. परंतु त्यानंतर सर्व प्रकारच्या कापडावर सरसकट दीड आणा रिबेट देण्याची सवलत देण्यात आली. हातमाग कापड सुधारलेल्या पद्धतीने रगविण्यासाठी आणि त्याला तकाकी आणण्यासाठी रगणी गृह स्थापन करण्यात आली. वसमत येथील सहकारी विणकर सोसायटीला रगणी गृह स्थापन करण्यासाठी ६,५६० रुपये देण्यात आले, या

रकमेपैकी ४,५६० रुपये देणगी असून बाकीचे दोन हजार रुपये चलाऊ भाडवलासाठी कर्जाऊ देण्यात आले आहेत.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रारंभी जिल्ह्याच्या वेगवेगळ्या भागात ४,००० माग होते आणि तीन विणकर सहकारी सोसायट्या कार्य करीत होत्या. ह्या सोसायट्यांची सभासद संख्या सुमारे २,९०० होती. इतर हातमाग विणकरानाहि दुसऱ्या योजनेच्या काळात सहकारी सोसायट्यांच्या कार्यक्षेत्रात आणण्याचे ठरविण्यात आले आहे. **सहकारी संस्था**
दुसऱ्या योजनेत विक्री केंद्रे, रगणी गृहे वगैरेची स्थापना करण्यासाठी ग्रॅंट्स देण्याची व्यवस्था करण्यात आली असून विणकराना त्यांच्या कामचलाऊ आणि शेअर भाडवलासाठी कर्जे दिली गेली आहेत. मानवत येथील विणकर सोसायटीला १९५७-५८ साली रिझर्व बँक ऑफ इंडियामार्फत ७५,००० रुपयांचे कर्ज मिळवून देण्यात आले आहे. गिरण्यात तयार झालेल्या कापडाची स्पर्धा करण्याच्या दृष्टीने हातमाग कापडाच्या विक्रीवर रुपयामार्गे दोन आणे रिबेट देण्याची सवलत देण्यात आली आहे. या सर्व योजनांमुळे या जिल्ह्यातील हातमाग व्यवसायाला चालना मिळेल असा अंदाज आहे.

या जिल्ह्यातील लोकरांचा धंदा देखील एक महत्त्वाचा धंदा आहे. मेंढ्याच्या शरीरावरील लोकर कातरणे, पिंजणे, विणणे आणि धाग्याला पीळ देणे या सर्व गोष्टी हातानेच केल्या जातात व त्या करण्याच्या पद्धतीहि ओबडधोबड अशा आहेत म्हणूनच दुसऱ्या पंच-
वार्षिक योजनेच्या काळात फ्रेम लुम्सचा उपयोग करण्याचे आणि लोकर **लोकरांचा धंदा**
विणकराना सहकारी सघटनेच्या कक्षेत आणण्याचे योजिले आहे. यामुळे या धंद्याचा विकास होणार आहे. यासाठी त्यांच्या शेअर भाडवलांत सहाय्य करणे, सुधारलेली अवजारे आणि साधने विकत घेणे, विक्री केंद्रे उघडणे वगैरे बाबतीत मदत दिली जाईल. दुसऱ्या योजनेच्या काळात मागाची संख्या १२० पर्यंत वाढविण्याचे ठरविण्यात आले.

चामडी क्रमाविण्याचा धंदा मागासलेल्या वर्गाच्या हाती असून त्याच्यापाशी भाडवल सुधारण्यासाठी पुरेशी आर्थिक साधने नाहीत आणि आवश्यक तेवढी पतहि नाही म्हणून या लोकराना सहाय्य करण्याच्या दृष्टीने हत्यारे आणि अवजारे पुरविण्यात आली आहेत. परभणी विकास गटातील देवठाण्यास दोन चर्मोद्योगाच्या शाळा **चामडी क्रमावणे**
स्थापण्यात आल्या असून पिंजळीस एक शाळा उघडण्यात आली आहे तसेच द्वितीय अवस्थेतील हिंगोली विकास गटातील गणेश वाडीस एक चर्मोद्योग शाळा असून प्रथम-
वस्थेतील हिंगोली विकास गटात एक शिवण कला शाळा आहे. तसेच कातडी क्रमाची व सूत विणण्याची शाळादेखील तेथे असून त्या ठिकाणी सुतारकी आणि लोहारकी यांच्या शाळाहि आहेत.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात लोकर विणकर संस्थाना कामचलाऊ भाडवलादाखल २,००० रुपये कर्ज मजूर करण्यात येऊन वैयक्तिक इसमाना लोकर विणकर संस्थेचे शेअर्स खरेदी करण्याकरिता ५०० रुपये देण्यात आले. छोट्या उद्योगधंद्यांना सहकारी सहाय्य देण्याच्या सरकारी धोरणानुसार दुसऱ्या योजनेच्या काळात वैयक्तिक **सहाय्य व कर्जे**
कारागिराना अवजारे व हत्यारे खरेदी करण्यासाठी १९,३०० रुपये रक्कम देण्यात आली आहे. तसेच नव्याने सघटित झालेल्या जिल्हा औद्योगिक सहकारी मंडळ या संस्थेला आर्थिक सहाय्य म्हणून ३,५०० रुपये देण्यात आले.

आ रोग्य व्य व स्था

या जिल्ह्यात जनतेच्या आरोग्याचें सगोपन, सर्वर्धन आणि उपचाराचे काम सार्वजनिक आरोग्य खात्यामार्फत दोन प्रकारांनीं केलें जाते. एक म्हणजे सामुदायिक आरोग्य चागलें आणि सुदृढ राहावे म्हणून प्रतिबंधक उपाययोजना करणें आणि दुसरा म्हणजे जिल्ह्यात ठिकठिकाणीं दवाखाने आणि इस्पितळें उघडून रोग पीडितांची उपचार-व्यवस्था करणे. सार्वजनिक आरोग्य खात्याच्या मार्गदर्शनाखालीं ग्रामीण विभागापर्यंत जनतेच्या आरोग्याची काळजी स्थानिक सस्था आणि ग्रामपंचायतीहि घेत असतात.

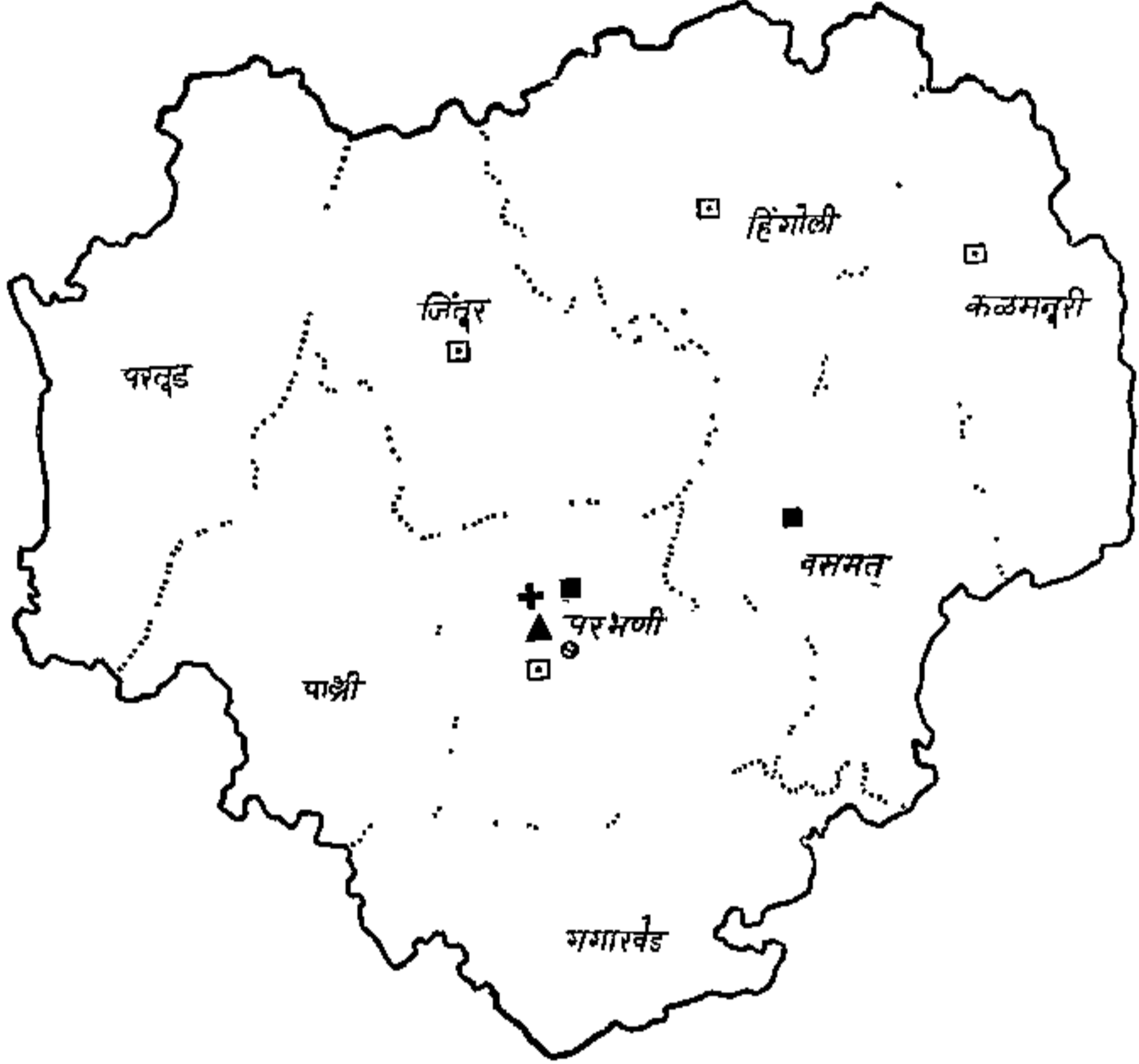
सार्वजनिक आरोग्य राखण्यासाठीं परभणी जिल्ह्यातील वसमत, जिंनूर, परभणी, हिंगोली, कळमनुरी, परतुड, पाथरी आणि गगाखेड या तालुक्यांच्या ठिकाणीं एकेक सरकारी दवाखाना असून सेलू, मानवत, पूर्णा आणि पालम ह्या विभागात देखील एकेक दवाखाना आहे. जिल्ह्यातील बहुतेक मोठ्या दवाखान्यात स्त्रियासाठीं खास व्यवस्था उपचार व्यवस्था असून प्रसूति विभागहि दवाखान्यास जोडण्यात आला आहे. जिल्ह्यात प्राथमिक आरोग्य केन्द्र उघडण्यात आलें असून त्यामध्ये एक आरोग्याधिकारी, एक कर्पांडर, एक सॅनिटरी इन्स्पेक्टर, आरोग्य निरीक्षक व इतर मदतनीस एवढा नोकरवर्ग असतो. हें केंद्र २० ते २५ हजार लोकसंख्येच्या विभागात कार्य करीत असून तेथें नाममात्र शुल्क घेऊन औषधोपचार केले जातात. ग्रामीण भागातून येणाऱ्या गर्भवती स्त्रियासाठीं तेथें एक छोटेसें प्रसूतिगृह असते स्त्रियाना प्रसूतिपूर्व आणि प्रसूतीनंतर आरोग्य सुधारण्याबाबतचा तसेच बालसगोपनाचा सल्ला या आरोग्य केंद्रामार्फत खेड्यातील स्त्रियाना देण्यात येतो.

जिल्हा आरोग्याधिकारी हे प्रतिबंधक उपाययोजनेचे प्रमुख असून शहरी आणि ग्रामीण भागातील सर्व सामान्य आरोग्याबाबतची परिस्थिती, यात्रा आणि उत्सवप्रसंगी आरोग्याची व्यवस्था, साथीच्या रोगांचा प्रादुर्भाव झाल्यास त्याचा प्रतिबंध करणें आदि महत्वाचीं कामें त्याच्याकडे असतात व ह्यासाठीं त्याच्या हाताखाली प्रतिबंधक उपाययोजना आवश्यक तो नोकरवर्ग असल्यामुळें ग्रामीण घटकापर्यंत देखील त्याचे कार्य अविरत चालू असते. या जिल्ह्यातील व्हॅक्सिनेटर्स साथीच्या काळात देवीची वा इतर रोगाची लस टोचण्याचें काम नेटाने चालवीत असतात.

सॅनिटरी पथके साथीच्या काळात घरे, विहिरी, रोग्यांचे कपडे वगैरे जतुरहित करतात आणि सर्व इतर वेळ विहिरी जतुरहित करण्यासाठीं औषधी टाकणें, रस्ते साफ करणें, मलमूत्र व काडीकचण्याचे कपोस्ट खत बनविणें व ग्रामीण जनतेला आरोग्यविषयक सवयी लावणें हीं कामें करतात. प्रत्येक पथकात अेक मुकादम व मजूर जिल्ह्यांतील सॅनिटरी मदतनीस असतात. ग्रामीण भागात स्वच्छता राखण्यासाठीं उपाययोजना पथके करणें, घरे, रस्ते, पाणवठे यांची स्वच्छता राखणे, केरकचरा व मलमूत्र यांचा उपयोग खतें बनविण्याकडे करणें, जनतेस प्रात्यक्षिकाद्वारे शिक्षण देणें इत्यादि कामाची जबाबदारी जिल्ह्यातील सॅनिटरी इन्स्पेक्टर व सब इन्स्पेक्टर यांच्यावर असते त्याचप्रमाणे जन्म मृत्यूच्या नोंदी

- सरकारी दवारबाना
- ▲ कुटुंब नियोजन केंद्र
- + प्राथमिक आरोग्य केंद्र
- कुष्ठरोग निवारण केंद्र

आरोग्य व्यवस्था

तपासणे, खानावळी व हॉटेले स्वच्छतेच्या दृष्टीने तपासणे व सार्थीच्या काळात प्रतिबंधक उपाय-योजना करण्याचे कामही यांनाच करावे लागते.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात ३२ आरोग्य पथकाची स्थापना करण्यात आली. प्रत्येक पथक तालुक्याच्या ठिकाणी सॅनिटरी इन्स्पेक्टरच्या देखरेखीखाली काम करीत असते. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात या पथकांनी ९५५ खड्यांना भेट देऊन ५२८० पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरी शुद्ध केल्या व ९८० शोष खड्डे तयार केले. १२० खताचे खड्डे नष्ट केले, ९ धुररहित चुली बांधल्या आणि २४ कपोस्ट खताचे खड्डे खणले, ८ मऱ्या व शौचकूप बांधले व ६४ गटारे आणि मोप्याचे बांधकाम केले.

परभणी येथील सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये सूतिका विभागाच्या जोडीस क्षयरोग विभाग, पॅथॉलॉजिकल लॅबोरेटरी युनिट, रेडिऑलॉजिकल युनिट, गुप्त रोग विभाग यांचीही स्थापना करण्यात आली आहे.

ह्याव्यतिरिक्त सोनपेठ या ठिकाणी एक आयुर्वेदिक दवाखाना उघडण्यात आला असून लौकरच हिंगोली तालुक्यातील कवठा या ठिकाणी एक, परभणी तालुक्याच्या पिंगळी आणि जाब या ठिकाणी प्रत्येकी एक, जितूर तालुक्यातील बोरीस आणि कळमनुरी तालुक्यातील कळमनुरीस एकेक प्राथमिक आरोग्य केन्द्राची स्थापना केली जाणार आहे.

परभणी जिल्ह्यामध्ये पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात एक सिव्हिल हॉस्पिटल, १२ दवाखाने, ८ युनानी दवाखाने व १२ आयुर्वेदिक दवाखाने होते. ह्याच काळात परभणी येथील सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये ४० खाटांची सोय करण्यात आली. त्यात सूतिकागृहासाठी करण्यात आलेल्या ६ खाटांचा अतर्भाव होतो. हिंगोली येथील दवाखान्यात १२, वसमत येथील दवाखान्यात ८ तसेच बाकीच्या ६ तालुक्यातील दवाखान्यातून प्रत्येकी २ खाटांची सोय करण्यात आली. मानवत व पूर्णा ह्या मोठ्या शहरातून प्रत्येकी ८ खाटांची आणि सेलू व पालम येथील दवाखान्यातून प्रत्येकी ४ खाटांची सोय करण्यात आली.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात देणगी रूपाने मिळालेल्या मदतीने हिंगोली येथील दवाखान्यात एक सूतिका-गृह बांधण्यात आले व त्यात आठ खाटांची व्यवस्था करण्यात आली. परभणी येथेही १२ खाटांचे एक सूतिकागृह बांधण्यात आले. परभणी येथील सिव्हिल हॉस्पिटलला एक ऑक्सिजलरी नर्स मिडवार्ड ट्रेनिंग स्कूल **सूतिकागृह** जोडण्यात आले असून त्याठिकाणी १५ परिचारिका शिक्षण घेत आहेत ह्या परिचारिकांचा २ वर्षांचा अभ्यास पूर्ण झाल्यानंतर प्राथमिक आरोग्य केंद्रामध्ये त्यांची नेमणूक करण्यात येते.

क्षय रोगावर इलाज करण्यासाठी परभणी येथे एक क्षय रोग हॉस्पिटल उघडण्यात आले असून तेथे रोग्यासाठी १२ खाटांची सोय करण्यात आली आहे. हॉस्पिटलमधील पॅथॉलॉजिकल लॅबोरेटरी युनिट, मेडिऑलॉजिकल युनिट आणि व्ही डी. क्लिनिक ही केंद्रे उत्तम रीतीने कार्य करीत आहेत.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात मठा शिरड, आणि गहापूर ह्या गावी अॅलोपॅथिक केन्द्राची स्थापना करण्यात आली.

परभणी जिल्ह्यात एकूण १२ आयुर्वेदिक दवाखाने आहेत. ह्या दवाखान्यातून प्रशिक्षित दायाची नेमणूक करण्यात आली असल्यामुळे खेड्यापाड्यातील गरोदर स्त्रियांना बरीच मदत मिळत आहे. ह्या दवाखान्यातून प्रसूतिपूर्व आणि प्रसूतीनंतरच्या उपचाराची **आयुर्वेदिक दवाखाने** सोय आहे. प्रशिक्षित दायांच्या उत्कृष्ट कार्यामुळे जिल्ह्यातील माता व बालक यांच्या मृत्यूसंख्येच्या प्रमाणात घट झाली आहे. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात सोनपेठ या गावी एक आयुर्वेदिक दवाखाना उघडण्यात आला.

कुष्ठरोगास प्रायवद घालण्यासाठी दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात परभणी जिल्ह्यात पूर्णा येथे १९५८ साली एक कुष्ठरोग निवारण केंद्र उघडण्यात आले. परंतु हे केंद्र अपुरे पडत असल्याचे दिसून आल्यावरून १९५९ साली परभणी येथे आणखी एक कुष्ठ रोग निवारण केंद्र स्थापन करण्यात आले व ह्या केंद्राच्या शाखा पिंगळी, झरी, पेठगाव आणि सिंगणापूर ह्या चार ठिकाणी उघडण्यात आल्या. पूर्णा व परभणी या केंद्रांचा एक एक वरिष्ठ हेल्थ इन्स्पेक्टर नेमण्यात आला असून त्याला मदतनीस म्हणून एक एक हेल्थ सव्-इन्स्पेक्टरही देण्यात आला आहे. कुष्ठ रोग्यांच्या रक्ताचे नमुने घेऊन ह्या केंद्रामधून कुष्ठ रोग्यांवर इलाज करण्यात येतो. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात परभणी येथील केंद्राने ४६,६८१ इसमाची तपासणी केली. त्यातून ५५३ कुष्ठरोगी हुडकून काढले व ४४६ रोग्यांवर इलाज केला. निंबगाव लोण, बुजरुग व ताडकळस येथील तीन केंद्रातील ९६०० इसमाची तपासणी करून ४०३ कुष्ठरोगी हुडकून काढले व त्या सर्व रोग्यांवर उपचार केले.

हिंगोली, मानवत, परतूड व पालम या चार ठिकाणी दुसऱ्या पंचवार्षिक योजना काळात सर्व्हे एज्युकेशन व ट्रीटमेंट युनिट्सची स्थापना करण्यात येऊन डीग्रस, खळेगाव, माळहिवरा, गोदरवाडा, कोठा, इर्ला व रेणापूर ह्या ठिकाणी त्यांच्या शाखा उघडण्यात आल्या. ह्या केंद्रांनी उत्कृष्ट कार्य करून १३,५०५ लोकांची पाहणी केली. १४३ कुष्ठरोगी हुडकून काढले व १२१ रोग्यांवर इलाज केला. परभणी येथील सिव्हील हॉस्पिटलमधील १२९ कुष्ठरोग्यांना रोगमुक्त झाल्याबद्दलची प्रमाणपत्रेही देण्यात आली आहेत.

कुटुंब नियोजन केंद्रे—दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात परभणी जिल्ह्यातील जितूर, बोरी व हिंगोली ह्या ठिकाणी कुटुंब नियोजन केंद्रांची स्थापना करण्यात आली असून लोकाना सतति प्रतिबंधक साधने मोफत पुरविली जातात. हिंगोली व जितूर येथील कुटुंब नियोजन केंद्रामार्फत दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत ३१,८०० लोकाना कुटुंब नियोजनाचे शिक्षण देण्यात येऊन ५०१४ लोकाना त्याबाबत सल्ला देण्यात आला. तसेच १४०० लोकानी कुटुंब नियोजनासंबंधीचे उपचार करून घेतले.

दुसऱ्या योजना काळात हिंगोली तालुक्यातील गोरेगाव या ठिकाणी प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्थापन करण्यात येऊन चार ठिकाणी त्यांच्या शाखा उघडण्यात आल्या. या केंद्रातून दयाची नेमणूक करण्यात आली असल्यामुळे त्यांच्यामार्फत बाळतपण व इतर प्राथमिक आरोग्य केंद्र उपचाराची सोय झाली आहे ह्या केंद्रामुळे ५०,००० लोकाना केंद्राचा फायदा घेता येतो ह्याशिवाय पिंगळी, जांब, बोरी, कोठा व आखाडा बाळापूर ह्या ठिकाणी विकास गटाच्या निर्धीन नुकतीच पाच प्राथमिक केंद्रे स्थापन करण्यात आली असल्याने जनतेचा अकारण व अनाटायी खर्च होणारा पैसा वाचून त्रास बऱ्याच अशी कमी झाला आहे. हिंगोली येथील प्राथमिक आरोग्य केंद्राने दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात एकूण १५,००० प्रसूतिपूर्वक प्रकरणांची नोंदणी करून ७,४९६ प्रसूतिपूर्व स्त्रियांची पाहणी केली व १९५३ सातावर उपचार केले तसेच ह्या केंद्राने ८१७१ बालकांची नोंदणी करून ४६५० बालकांवर उपचार केले.

शालेय आरोग्य दवाखाना—परभणीमध्ये एक शालेय आरोग्य दवाखाना असून ह्या ठिकाणी आरोग्य निरीक्षकाद्वारे शाळकरी मुलांची तपासणी केली जाते. उपरोक्त दवाखाना दुसऱ्या योजनेच्या काळात स्थापन करण्यात आला. ह्या अवधीत ह्या दवाखान्यातर्फे १५ शाळातील ४,८७४ मुलांची प्रकृति तपासण्यात आली. त्या मुलांमध्ये १७४ दाताचे, २८ नाकाचे, ७९

डोळ्याचे, १२३ कातड्याचे, ४१ हृदयाचे आणि ३१ घसा व इतर रोगाचे रोगी असल्याचें आढळून आले व त्याच्यावर योग्य असे उपचार करण्यात आले.

१९५८ नंतर सपूर्ण परभणी जिल्ह्यात राष्ट्रीय मलेरिया निर्मूलन योजना लागू करण्यात आली. या योजनेचें उद्दिष्ट म्हणजे १ जून पासून ३० ऑक्टोबर या कालावधीत परभणी जिल्ह्यातील प्रत्येक घरास व गुरांच्या गोठ्यास दोन वेळा डी. डी. टी. फवारणे हें होय. तसेंच ह्या वर्षासुद्धा डी. डी. टी. फवारण्याचें कार्य चालू आहे. या **मलेरिया** राष्ट्रीय मलेरिया योजनेच्या सफलतेमुळे मलेरियाचें प्रमाण (१९५८) ९.७१ शेकडा पासून (१९६०) १.३ शे.पर्यंत कमी झाले आहे. खालील आकडेवारीवरून मलेरिया योजना कितपत यशस्वी झाली आहे, हें कळून येईल.

विवरण	१९५८ च्या पूर्वीचें प्रमाण	१९५८-५९ ची प्रगति	१९५९-६० ची प्रगति
पानथरीचें प्रमाण	९.७२ शे.	१.८ शे.	१.३
एक वर्षांच्या खालील मुलातील मलेरियाचे प्रमाण	०.५ शे.	०.५ शे.	०.०
एक ते १२ वर्षांच्या खालील मुलातील मलेरियाचें प्रमाण	१.३	१.३	०.०२
मलेरियामुळे मृत्यूचें प्रमाण	४.८	४.०	१.१

सर्व्हेलन्स स्कीम ह्या प्रकारची राष्ट्रीय मलेरिया निर्मूलन योजनेखाली दुसरी एक योजना चालू करण्यात आली आहे. या योजनेनुसार खालील प्रमाणावर काम केले गेले आहे. (१) एकूण आज्ञाप्याची संख्या ४४,०१० (२) उपचार केलेल्या रोग्याची संख्या ३१,८८०, (३) रक्ताचे नमुने घेतलेल्याची संख्या ४१,३१७, (४) एकूण मलेरियाचे रोगी सापडलेल्याची संख्या १५,४३४ (५) मलेरियाच्या रोग्यास वाटलेल्या विनामूल्य गोठ्याची संख्या १,१४,०८०

या योजनेच्या असलबजावणीमुळे ज्वळ ज्वळ वाकीचे साथीचे रोग उदा. हगवण, देवी, एन्फ्ल्यूएझा वगैरेचें प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर कमी झाले आहे मलेरियाच्या निर्मूलन कार्यामुळे कामगार जमातीचे स्वास्थ्य सुधारले.

शासनव्यवस्था

जिल्ह्याचें प्रमुख ठिकाण परभणी असून राज्यातील बहुतेक खात्यांचे जिल्हा पातळीवरील अधिकारी परभणी येथेंच राहतात. जिल्ह्याचे न्यायालय देखील परभणीलाच आहे.

राज्यकारभाराच्या सोयीच्या दृष्टीने जिल्ह्याचे दोन विभाग पाडण्यात आलेले आहेत. प्रत्येक विभागात पुढीलप्रमाणे तालुके आहेत.

हिंगोली विभाग—हिंगोली, वसमत, कळमनुरी आणि जितूर.

सेलू विभाग—परभणी, पाथरी, परतूड आणि गगाखेड.

प्रत्येक विभागावर एकेक डेप्युटी कलेक्टर असून प्रत्येक तालुक्याचा अधिकारी तहसीलदार आहे. तालुकाधिकारी हे तालुक्याच्या गावी असतात.

स्थानिक स्वराज्य संस्था—जिल्ह्यात ४ नगरपालिका असून आठ पूरपालिका आहेत व ४४८ स्वतंत्र ग्रामपंचायती आणि १०० गट ग्रामपंचायती आहेत. ग्रामपंचायतीचा कारभार सरपंच आणि उपसरपंच यांच्या मदतीने चालविला जातो.

शासकीय अर्थव्यवहार—राज्यकारभारविषयक बाबींतील अर्थव्यवहार जिल्ह्याच्या परभणी येथे असलेल्या सरकारी ट्रेझरीतून होत असला तरी तालुका पातळीवरील लोकांची अधिक सोय व्हावी म्हणून तालुका पातळीवर सब् ट्रेझरीतून अर्थव्यवहाराचें काम चालू असतें. सरकारकडून जिल्ह्याला आलेला पैसा आणि जनतेकडून सरकारजमा व्हावयाचा पैसा असें दुहेरी काम या ट्रेझरीतून चालते. परभणी जिल्ह्यात एकूण आठ सब् ट्रेझरीज् असून त्या सर्व जिल्हा ट्रेझरीच्या अधिकार क्षेत्रा-खाली आहेत.

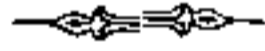
पोलीस यंत्रणा—कायदा आणि सुरक्षा यासाठी जिल्ह्यांतील १०२५ पोलीस ग्रामीण भागाच्या पातळीपर्यंत कार्य करीत आहेत. परभणी येथे जिल्हा पोलीस प्रमुखाची कचेरी असून जिल्ह्यातील पोलीस कार्याचें मार्गदर्शन जिल्हा पोलीस प्रमुख करतात. तालुका पातळीवर पोलीस स्टेशने ठेवण्यात आलेली असून तेथे एक सब् इन्स्पेक्टर आणि त्याला मदतनीस पोलीस ठेवण्यात आलेले आहेत. जिल्ह्यात एकूण २७ पोलीस स्टेशने आहेत.

आऊट पोस्ट—ग्रामीण भागांत जनतेच्या सरक्षणाकडे आणि सुव्यवस्थेकडे पाहण्याची गरज असल्यामुळे जिल्ह्यात खेड्यांचा गट करून तेथे मध्यवर्ति ठिकाणी एक आऊट पोस्ट पोलीस स्टेशन ठेवण्यांत आले आहे. त्यात एक हेड कॉन्स्टेबल आणि मदतनीस पोलीस असतात.

न्यायदानाची व्यवस्था—जिल्ह्यातील जनतेची जमीन महसुलाबाबतच्या तक्रारींचे आणि गुन्हेगारीचे परिमार्जन करण्यासाठी तालुका पातळीवर न्यायदानाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. न्यायदानाच्या व्यवस्थेत दोन विभाग असून जिल्हाधिकारी हे जिल्ह्याचे महसूल न्यायालयाचे, प्रमुख न्यायाधीश होत. न्यायदानाचे काम त्वरित व्हावे म्हणून तालुका पातळीवर न्यायालयाचे अधिकारी नेमण्यात आलेले आहेत.

जिल्ह्यातील तालुके आणि पेठा यांच्यासाठी १० न्यायालयें असून तेथील अधिकाऱ्यास न्यायदानाचे अधिकार देण्यात आलेले आहेत. तालुक्याचे मामलेदार अथवा महालकरी या न्यायालयाचे प्रमुख होत आणि त्याच्यापुढे जमीनविषयक तटे, कुळकायदा, आणि किरकोळ मतभेद, तटे वगैरेबाबत खटले चालविण्यात येतात. या न्यायालयात **महसूल न्यायालयें** लागलेल्या निर्णयान्वयित समाधान न पावलेल्या लोकांस परभणी येथील न्यायालयात निवाडा लावून घेता येतो. आणि त्यापुढे जिल्हाधिकार्यास दाद मागता येते.

दिवाणी आणि फौजदारी न्यायालय— जनतेच्या दिवाणी आणि फौजदारी खटल्यांच्या निवाड्याचे काम त्वरित व्हावे म्हणून जिल्ह्यात तालुका पातळीवर न्यायदानाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. या न्यायालयांत लागलेल्या निवाड्याने जनतेत समाधान झाले नाही तर जिल्हा न्यायालयात जिल्हा न्यायाधीशापुढे दाद मागता येते.

पा ट बंधारे व विद्युत पुरवठा

ही १३.०५ कोटी रुपयाची प्रचंड व एकमेव योजना मराठवाडा विभागासाठी दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत समाविष्ट करण्यात आली आहे पूर्णा नदीचा उगम औरंगाबाद जिल्ह्यातील डोंगरातून होतो. २५० मैलाचे नागमोडी वळसे घेऊन ही नदी पूर्णा धरण योजना गोदावरीस पूर्णा रेल्वे स्टेशन जवळ येऊन मिळते ५८७० चौरस मैल भागातील पाणी या नदीस मिळते. कन्नड तालुक्यात बाधलेल्या एका छोट्या बंधाऱ्याशिवाय या नदीवर कोणताही पाणी पुरविण्यासबधी योजना नाही. या नदीचा बराचसा भाग परभणी जिल्ह्यात असून देखील ह्या भागात पाण्याचा तुटवडा आणि दुष्काळ आढळतो.

या भागातील लोकांचा जीवनदर्जा वाढविण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे पूर्णा धरण योजना हाती घेणे हा होय. स्वातंत्र्यानंतर ह्या भागातील जनतेने पूर्णा धरण योजनेचा समावेश प्रथम पंचवार्षिक योजनेत करण्याचा आग्रह धरला.

अदाजे ५८१.७६ लक्ष रुपयाची ही योजना हैद्राबाद सरकारला ऑक्टोबर ५६ मध्ये सादर करण्यात आली होती. त्यानंतर राज्यपुनर्रचनेमुळे ती मुंबई राज्यात आली.

२८ जानेवारी १९५७ ला मुंबई सरकारने या योजनेस ५५५ लक्षांची मान्यता दिली. त्यानंतर योजनेची पुनश्च तांत्रिक तपासणी, व पुनर्रचना करण्यात आल्यावर ही योजना अदाजे १३०५ लक्ष रुपये खर्चाची झाली

पूर्णा योजना ही जलपुरवठा व विद्युत् योजना असून योजनेत खालील कामांचा अंतर्भाव होतो.

१) जिंदूर तालुक्यात येलदरी येथील तलावाचे बाधकाम, ३४,१२९ दशलक्ष घनफूट जलसंचय व १५ हजार किलोवॅट्स वीज निर्भिणारी यंत्रसामुग्री स्थापणे

२) हिगोली तालुक्यात सिद्धेश्वर येथे नदीच्या प्रवाहावर धरणाचे आणि कालव्यासार्ता लागणाऱ्या पाण्याच्या मुख्य दरवाजाचे बाधकाम आणि

३) सिद्धेश्वर धरणाच्या डाव्या बाजूने काढण्यात येणारा ३४ मैल लांबीचा कालवा.

योजनेच्या आराखड्याप्रमाणे येलदरीस २९००० दशलक्ष घनफूट पाण्याचा वापर करून कमीत कमी ५,९०० व जास्तीत जास्त १५,००० किलोवॅट्स विद्युत शक्ती निर्माण केली जाईल. येलदरी येथील विद्युत् शक्ति केंद्रातून सोडलेले पाणी सिद्धेश्वर धरणामुळे अडविले जाऊन सिद्धेश्वर धरणाच्या डाव्या बाजूकडून काढलेल्या कालव्याने सोडले जाईल. दर सेकदास २,००० घनफूट पाणी

जाईल अशी या १३४ मैल कालव्याची रुंदी व उंची केली आहे. कालव्याखाली एकूण १,५२,००० एकर जमीन भिजेल.

या जलसिंचन योजनेच्या आराखड्याप्रमाणे सिद्धेश्वर धरण व कालवा ह्यास तीन वर्षे व येलदरी धरणास चार वर्षे लागतील. जलसिंचनाच्या भागासाठी येणाऱ्या खर्चाचा आराखडा खालीलप्रमाणे आहे —

येलदरी धरण	४३७.६३ लक्ष
सिद्धेश्वर धरण	२५७.३७ लक्ष
जलसिंचन कालवा .. .	६१०.०० लक्ष
एकूण	<u>१३०५.०० लक्ष</u>

मराठवाडा विभागातील छोट्या पाटबंधाऱ्यांच्या योजनांची पाहणी, सशोधन आणि बाध-काम करण्याप्रीत्यर्थ जून १९५८ मध्ये छोट्या पाटबंधाऱ्यांच्या विभागाची स्थापना होऊन त्याचे मुख्य ठिकाण औरंगाबाद येथे ठेवण्यात आले. जानेवारी १९५९ मध्ये ह्या विभागाचा एक पोट विभाग सेलू येथे उघडण्यात आला. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात खालील योजनांची पाहणी करण्यात येऊन सरकारतर्फे त्यास मजुरी दिली गेली.

योजना	खर्च	पाण्याखाली भिजणारी जमीन
कळमनुरी तलाव	१०,५१,५००	२,००० एकर
झरी तलाव	६,३१,५००	१,२०० एकर
पिंपरखेडा	७,१३,५००	१,२०० एकर

उपरिनिर्दिष्ट तीन योजनांपैकी दोन योजनांचे काम हाती घेण्यात आले असून त्याच्या कार्यात प्रगति होत आहे. आतापावेतो ह्या दोन्ही तलावाचे काम ३.०० लक्ष रुपयापर्यंत झाले आहे.

वीजपुरवठ्याच्या क्षेत्रात दुसऱ्या योजनेच्या काळात ग्रामीण वीज पुरवठ्याकडे लक्ष देण्यात येऊन १९५८ साली हिंगोली शहरास वीजपुरवठा करण्यात आला त्यासाठी हिंगोली येथे ५० किलोवॉट्स आणि ८० किलोवॉट्सची शक्ति असलेली दोन विजेची उत्पादन यंत्रे बसविण्यात आली. ता. ११-५-५९ रोजी परभणी ग्रामीण वीजपुरवठा शहरास विजेचा पुरवठा करण्यात येऊन या ठिकाणी १०० किलोवॉट्सची दोन आणि २०० किलोवॉट्स शक्ति असलेले एक अशी एकूण तीन वीज उत्पादन केंद्रे उभारण्यात आली. परभणी येथून ३३ किलोवॉट्सच्या २० मैल लांबीच्या विद्युत्वाहक तारा पूर्ण झाले. ता. १५-६-१९६१ रोजी पूर्ण शहराचे विद्युतीकरण करण्यात आले. ता. २६-६-१९६१ रोजी ३० किलोवॉट शक्ति असलेल्या एका वीज उत्पादन केंद्राची उभारणी करून परतूर शहरास वीज पुरवठा करण्यात आला. जितूर येथेही ५० किलोवॉट शक्ति असलेले एक वीज उत्पादन केंद्र उघडून जितूर तालुक्यास वीजपुरवठा करण्यात येईल. नांदेडहून १२ किलोवॉट वीज वाहक तारा बसवून वसमतनगरला ता. ५-६-१९६१ पासून वीजपुरवठा करण्यात आला. ह्या वीजपुरवठ्यामुळे उद्योगधंदे, शेतकरी व सर्वसामान्य जनता यांचा बराच फायदा झाला असून उद्योगधंद्याच्या प्रगतीस सहाय्य झाले आहे.

द ल ण व ल ण व वा ह तू क

सडक बाधकामाच्या सबघात हा जिल्हा अतिशय अविकसित आहे. दूधना, पूर्णा, गोदावरी, पेणगगा, कयाधू ह्या प्रमुख नद्या या जिल्ह्यातून वाहत असून ह्या जिल्ह्यातील बहुतेक जमीन काळी कपाशीची आहे. नागपूर धर्तीवरील या जिल्ह्याच्या सडक बाधणी कार्यक्रमानुसार राष्ट्रीय राजमार्गाची आणि जिल्ह्यातील प्रमुख सडकाची लांबी ९०० मैल असून जिल्ह्यातील प्रमुख सडकाची व ग्रामीण सडकाची लांबी १०९५ मैल आहे.

द्वितीय पंचवार्षिक योजनेच्या प्रारंभी परभणी जिल्ह्यातील सडकाची लांबी २०२ मैल होती. द्वितीय पंचवार्षिक योजनेमध्ये ३७३ मैल लांबीच्या सडकांचे काम हाती घेण्यात आले. त्यापैकी ९० मैलांचे काम पूर्ण झाले. याचाच अर्थ असा की, या कालावधीत २९३ मैल लांबीच्या सडका रहदारीस योग्य करण्यात आल्या. परतूर वाट्टर सडकेवरील दुधना नदीवर पूल बांधण्यात आल्यामुळे तेथील रहदारीचा प्रश्न आपोआप सुटला. त्याबरोबरच वसमत परभणी सडकेवरील पूर्णा नदीवर आणि परभणी गगाखेड सडकेवरील गोदावरी नदीवर दोन मोठ्या पुलांचे काम सुरू करण्यात आले.

सडका

तृतीय पंचवार्षिक योजनेत १६० मैल लांबीच्या सडका तयार केल्या जातील. त्या पूर्ण होतानेच औद्योगिक दृष्ट्या ह्या जिल्ह्याची भरभराट होण्यास चांगलीच मदत होईल.

परभणी जिल्ह्यामध्ये कृषि विद्यालयाची इमारत पूर्ण करण्याचे काम हे महत्त्वाचे काम होय. कृषि विद्यालय हे मराठवाड्यातील विद्यार्थ्यांसाठीच स्थापले असून ह्या विद्यालयाच्या इमारतीच्या बाधकामाबरोबरच २५० विद्यार्थी राहू शकतील अशी वसतिगृहाची इमारत बांधण्याचेहि काम चालू झाले आहे. ह्या इमारतीप्रीत्यर्थ सुमारे ४५ लक्ष रुपये खर्ची पडतील आणि त्या एक दोन वर्षांच्या कालावधीतच पूर्ण होतील अशी अपेक्षा आहे.

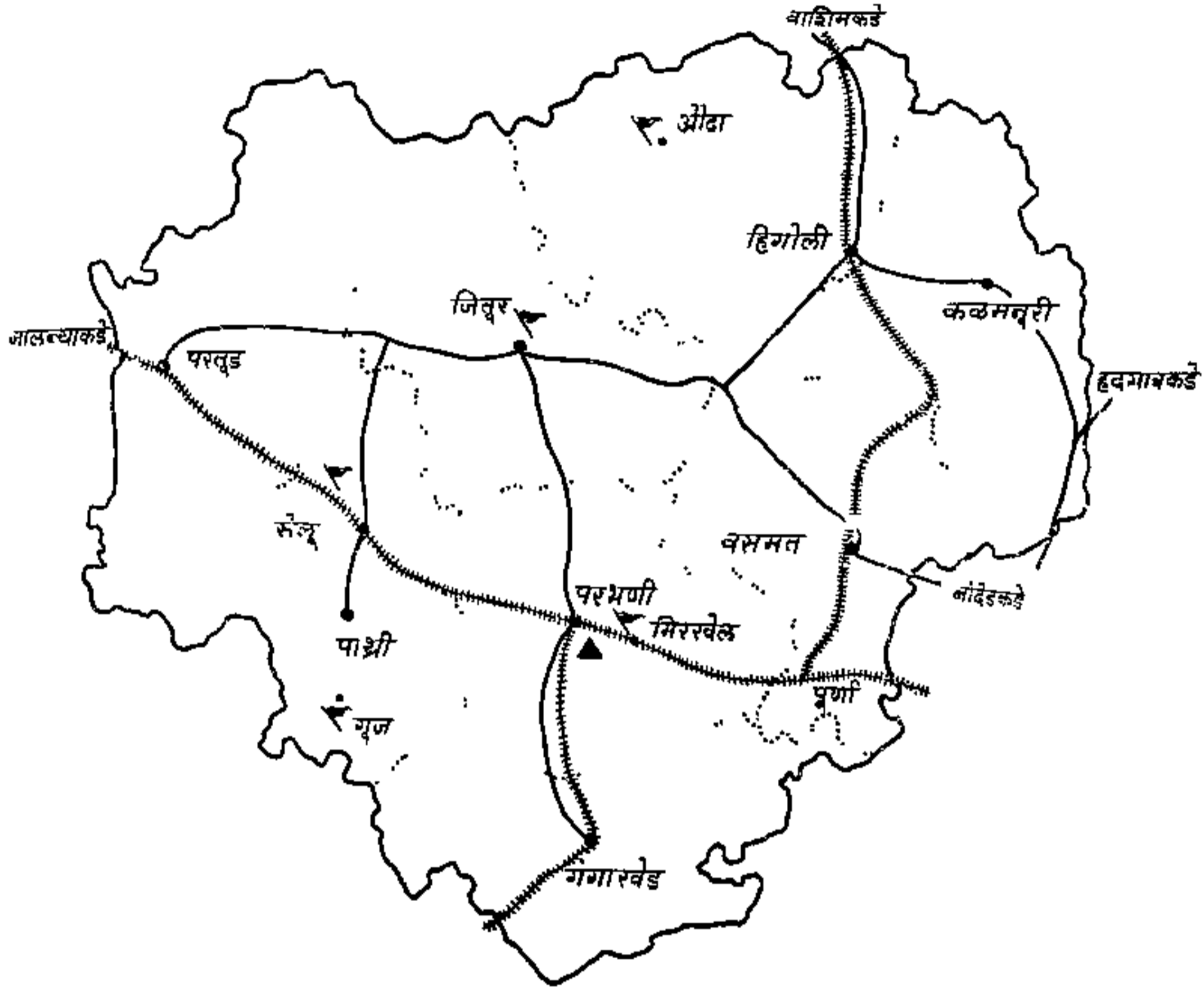
इमारत बांधकाम

नागपूर योजना—पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात परभणी जिल्ह्यातील राष्ट्रीय राजमार्गाची आणि प्रमुख सडकाची लांबी अनुक्रमे १४२ व ५९ मैल होती. जिल्ह्यातील इतर सडकाची आणि जिल्हा लोकल बोर्डातर्फे बांधल्या गेलेल्या सडकाची लांबी ५ मैल आहे दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात पुढील सडकांचे काम हाती घेण्यात आले:—

१) परभणी गगाखेड	२२ मैल
२) गगाखेड ते परळी	१३ मैल
३) परभणी गगाखेड सडकेवरील गोदावरीचा पूल	
४) सेलू-पाथरी	१४ मैल

- ◆◆◆◆◆ रेल्वेमार्ग
- मोटाररस्ते
- ▲ उरुस व यात्रास्थान
- ✦ देवस्थान व यात्रास्थान

दळणवळण व वाहतूक

५) गंगारखेड-पालम-लोहा	२६ मैल
६) परभणी-पाथरी	१५ मैल
७) जालना-जितूर	६ मैल
८) सेलू माजलगाव	५ मैल
९) परभणी वसमत सडकेवरील पूर्णा नदीवरचा पूल	
१०) परभणी वसमत	२७ मैल
११) वाटूर परतूड	९ मैल
१२) हिंगोली ओढा	१४ मैल
१३) कळमनुरी-साबरपिंपरी	९ मैल
१४) नांदेड ते पूर्णा	१० मैल
१५) हदगाव-नागेशवाडी	१४ मैल

उपरोक्त सडकाचें बाधकाम सुरू असून परभणी गगाखेड सडकेचें १३ मैलापर्यंतचे काम पूर्ण झालें आहे. सेलू-पाथरी सडकेचें काम सप्त आलें असून गगाखेड पालम लोहा सडकेचें काम पूर्ण झालें आहे. परभणी पाथरी सडकेचें काम ९ मैलापर्यंत पूर्ण झाले असून पूर्ण नदीवरील काम प्रगति-पथावर आहे. जालना जितूर सडकेचे काम पूर्ण झालेले आहे. कळमनुरी सावरपिंपरी काम व नांदेड पूर्ण सडकेचें कामहि ३ मैलापर्यंत पूर्ण झाले आहे. तसेच हद्दा नागेशवाडी सडकेचे कामहि ३ मैलापर्यंत पूर्ण झालें आहे. इतर कामें शीघ्रगतीनें पूर्ण करण्यात येत आहेत

जिल्हा लोकल बोर्डातर्फे दुसऱ्या योजनेच्या काळात १९५९-६० ह्या वर्षात खालील सडकाचीं कामें हातीं घेण्यात आलीं होतीं.

१) पाटोदा ते मठा सेलू	२) चिकलठाणा-जितूर-मठा
३) पेडगाव रेल्वे स्टेशन	४) पेडगाव आबादी
५) पेडगाव रेल्वे स्टेशन ते जाव	६) रावरापूर ते गगाखेड पालम
७) वसा-जितूर-औंढा	

१९६०-६१ मध्ये बोर्डांने खालील रस्त्याचीं कामें हातीं घेतली होती.

१) पिंगळी ते ताडलिंबा	२) लिंबा ते वझूर
३) मिरखेल ते वरपूड	४) आडगाव ते जितूर औंढा
५) गिरगाव ते वसमत नांदेड	६) काडली ते नांदेड हिंगोली
७) कुर्तडी ते नांदेड हिंगोली	८) आजळे ते बागतपुरी
९) लाड नाद्रा ते डासाळा	१०) लाड नाद्रा ते ब्राम्हणवाडी

यापैकी ७ रस्त्याची बाधकामें पूर्ण झालीं आहेत. जिल्हा लोकल बोर्ड १ मे १९६२ पासून बरखास्त झाल्यामुळे बाकीचीं कामे जिल्हा परिषदेतर्फे करण्यात येतील.

रेल्वेमार्ग—ह्या जिल्ह्यात पुरेशी रेल्वे वाहतुकीची साधनेहि उपलब्ध नाहींत.

सेंट्रल रेल्वेचा मीटर गेजचा मनमाडपासून काचीगुडा (हैद्राबाद) पर्यंतचा सुमारे ६१ मैलाचा मार्ग ह्या जिल्ह्यातून जातो. तसेच पूर्ण अकोला रेल्वेचा ९२ मैलाचा मार्ग आणि परभणी परळी हा २२ मैलाचा मार्ग याच जिल्ह्यातून जातो.

सा मु दा यि क प्र य त्व - वै य प्ति क ल भ

हैद्राबाद को-ऑपरेटिव्ह सोसायटीचा १९१४ चा कायदा मंजूर झाल्यानंतर ह्या जिल्ह्यात सहकारी पतपेढ्या स्थापन करण्यात आल्या आणि सेन्ट्रल बँका उघडण्यात आल्या. परंतु अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत भाडवलाचा तुटवडा, प्रचाराचा अभाव आणि योग्य अशा नेतृत्वाची उर्णाव यामुळे या योजनेच्या वाढीसाठी पुरेशी चालना मिळू शकली नाही. आर्थिक सहाय्याची योजना म्हणून कर्ज देण्याचे कार्य प्रामुख्याने चालू आहे. शेतकऱ्यांना दीर्घ मुदतीची कर्ज देण्यासाठी परभणी येथे एक लँड मॉर्गेज बँकदेखील स्थापन करण्यात आली आहे.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात रिझर्व बँक ऑफ इंडियाच्या ग्रामीण पत पाहणी अहवालातील शिफारशीनुसार सहकारी सस्थांच्या भाडवली शक्तीचा आणि कार्याचा विकास राज्य सरकारकडून करण्याचे योजण्यात आले. तसेच ग्रामीण जनतेची शक्य तेवढी मोठी सख्या यामध्ये सामील व्हावी या दृष्टीने राज्य सरकारने शेतकी पतपेढ्या यात भाग घेऊन सहकारी सघटनाची भाडवळ उभारणी केली. त्यानुसार या जिल्ह्यात २६ विविधोपयोगी सोसायट्या स्थापन करण्यात आल्या. तसेच या जिल्ह्यात १०८ छोट्या सोसायट्या स्थापन करण्यात आल्या. याशिवाय सेन्ट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँकेच्या ५ शाखा जिल्ह्यातून उघडल्या गेल्यामुळे शेतकऱ्यांना शेतीच्या कामासाठी लागणारा पैसा, स्वस्त व्याजाच्या दराने मिळण्याची उत्कृष्ट सोय झाली आहे. उपरिनिर्दिष्ट सहकारी शेतकी पतपेढ्या आणि विविध सहकारी कार्यकारी सस्था या जिल्ह्यात स्थापन केल्या गेल्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक विवचना मोठ्या प्रमाणात दूर झाली असून त्यामुळे त्यांना शेतीपासून अधिक धान्योत्पादन करण्याच्या कामी उत्कृष्ट मदत झाली आहे.

सध्या परभणी जिल्ह्यातील सहकारी सस्थांची सख्या खालीलप्रमाणे आहे

परभणी जिल्ह्यातील सहकारी संस्थेचा विस्तार

संस्थेचे नांव	वर्ष		
	१९५८-५९	१९५९-६०	१९६०-६१
अ) भाडवळ पुरवठा करणाऱ्या संस्था			
१) परभणी जिल्हा सहकारी बँक लि.	१	१	१
२) शेतकी सहकारी पतपेढ्या, विविध कार्यकारी सस्था व सेवा सहकारी सस्था	६४६	९१८	९५९

संस्थेचे नांव	वर्ष		
	१९५८-५९	१९५९-६०	१९६०-६१
३) लॅंड मॅनेज सोसायटी	१	१	१
४) अर्बन बँका	४	४	३
५) पगारदार नोकरांच्या सोसायट्या	६	८	१०
६) धान्य कोठारे	३५९	३२३	२९८
ब) सहकारी माल विक्रीच्या संस्था			
१) सेल सोसायटी	१	१	१
२) मल्टी परपज (नॉन अॅग्रिकल्चर)	१	१	१
३) तालुका सहकारी मार्केटिंग सोसायट्या	७	७	७
४) परभणी जिल्हा सहकारी मार्केटिंग सोसायटी	१	१	१
५) प्रक्रिया करणाऱ्या संस्था	२	२	२
क) शेतकऱ्यांच्या इतर संस्था			
१) संयुक्त सहकारी शेती संस्था	—	१	२
२) बेटर लिमिटेड सोसायट्या	५	१	१
३) तालुका को-ऑपरेटिव्ह असोसिएशन	१	१	—
ड) सहकारी उत्पादक सोसायट्या			
१) विणकर सोसायट्या	६	८	१०
२) मजुरांच्या सोसायट्या	४	८	८
३) इतर उत्पादक सोसायट्या	३९	५३	७३
इ) इतर सहकारी संस्था			
१) हौसिंग सोसायट्या	४	५	६
२) ग्राहकांच्या सोसायट्या	—	१	२
३) गोरक्षण सोसायटी	१	१	१
४) मोटार ट्रान्सपोर्ट सोसायटी	१	१	१
फ) फेडरल संस्था			
१) तालुका सुपरवायझिंग युनियन्स लि.	८	८	८
२) डिस्ट्रिक्ट को-ऑपरेटिव्ह बोर्ड	१	१	१
३) डिस्ट्रिक्ट को-ऑपरेटिव्ह इंडस्ट्रियल असोसिएशन	—	१	१

सहकारी पद्धतीने कर्जपुरवठा करणाऱ्या क्षेत्रात सहकारी पतपेढ्या व सेवा सहकारी संस्था भरिव कार्य करित असून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक जीवनाचा त्या एक अविभाज्य भाग होऊन बसल्या आहेत. या संस्थांची संख्या ९५९ पर्यंत गेली आहे. त्यापैकी मोठ्या आकाराच्या २५ विविध कार्यकारी संस्था, ७६ सहकारी पतपेढ्या, १९४ लहान आकाराच्या विविध कार्यकारी संस्था व ६६४ सेवा सहकारी संस्था आहेत. या संस्थांनी १३५४ खेडी व्यापली आहेत.

द्वितीय पंचवार्षिक योजनेच्या काळात या सस्थानी शेतकऱ्यांना एकंदर रु. १३०.९४ लाख अल्प मुदतीचे कर्ज म्हणून वाटले. पूर्वीची कर्ज-पद्धति (शेतसाऱ्याच्या प्रमाणावर) बदलली व ती पीक-कर्ज म्हणून ठेवण्यात आली. सध्या बँकेने खालीलप्रमाणे पीक-कर्जाचे प्रमाण ठेवले आहे. त्यामुळे सर्व सामान्य शेतकऱ्यांना त्याला लागणारा कर्जपुरवठा भरपूर प्रमाणात मिळव्यास लागला. त्याचप्रमाणे खत, सुधारलेली बी-वियाणी व अवजाराकरिता लागणारी रक्कमहि त्यांना देण्यात येऊ लागली.

ग्रामीण पत्र-पाहाणी समितीच्या शिफारसीनुसार रिझर्व बँकेने सर्व जिल्हा मध्यवर्ति सहकारी बँकांना व्याजाचा दर कमी करण्यास सांगितला व याचाच परिणाम म्हणजे योजनेपूर्वी जी रक्कम शेतकऱ्यांस रु. ९-३७ व्याजाने देण्यात येत होती तिचा व्याजाचा दर रु. ७-८१ ठेवण्यात आला.

योजनेस प्रारंभ होण्यापूर्वीच्या काळात शेतकऱ्यांस फक्त अल्प मुदतीची कर्जे देण्यात येत होती. परंतु या बरोबरच त्यांना जमिनीची सुधारणा करण्याकरिता, इजिने घेण्याकरिता, विहिरी खोदण्याकरिता लाभ मुदतीची कर्जे देण्यास सुरुवात झाली. याकरिता परभणी येथे भूतारण सस्था स्थापन करण्यात येऊन तिची नोंदणी करण्यात आली व योजनेच्या अखेरपर्यंत या सस्थेने १८.६६ लक्ष रु. कर्ज शेतकऱ्यांस वरील निरनिराळ्या बाबींकरिता दिले. शेतकऱ्यांनी शेती सुधारून शक्य तितके अधिक धान्य पिकवावे आणि देशाला सतत भेडसावणारा अन्न प्रश्न सोडविण्यास भरीव मदत करावी या हेतूने सरकारने स्वातंत्र्योत्तर काळात सतत प्रयत्न चालविले आहेत. शेतकऱ्यांना या कामी भाडवलाची सतत अडचण भासत असते हे लक्षात घेऊन सरकार शेतीच्या निरनिराळ्या कामासाठी सवलतीच्या व्याजाच्या दराने तगाई रुपाने कर्जवाटप करते ही तगाई अनेक कारणाकरिता म्हणजे बैल विकत घेणे, शेतीची अवजारे विकत घेणे, विहीर खुदाई व दुस्तीकरणे, एजिने व पंपिंग सेट्स विकत घेणे इ. साठी वाटली जात असते. यापैकी विहीर खुदाई व दुस्तीसाठी आणि एजिने वगैरे विकत घेण्यासाठी तगाई वाटण्याचे कार्य लॅड मॉर्गेंज बँका सन १९५८ पासून करित आहेत.

भूतारण संस्थेचे कार्य

नवीन विहिरीसाठी तगाई—या योजनेप्रमाणे एका अर्जदारास नवीन विहीर खोदण्यासाठी आणि ती बांधण्यासाठी जास्तीत जास्त रु. २५०० पर्यंत तगाई कर्ज मिळू शकते. या कर्जास व्याजाचा दर द. सा. द. शें. रु. ४॥ असून ते सारख्या १० वार्षिक हप्त्यांनी फेडावयाचे आहे. विहिरीचे बांधकाम पूर्ण करून ती उपयोगात आणल्यास, विहीर-तगाई योजना ती विहीर बांधण्यास आलेल्या खर्चाच्या २५ टक्के रक्कम अर्जदारास मदत म्हणून मिळते. मात्र अशी मदतीची रक्कम जास्तीत जास्त रु. ५०० पर्यंतच आहे. शिवाय ही रक्कम अर्जदारास रोख पैशाच्या स्वरूपात न देता ती त्याचे कर्ज खात्यात जमा करण्यात येऊन तेवढ्या रकमेची त्यास कर्जात सूट मिळते.

जुन्या विहिरीसाठी तगाई—जुन्या विहिरीची दुस्ती करण्यासाठी देखील तगाई कर्ज मिळते. मात्र हे कर्ज जास्तीत जास्त रु. १००० पर्यंतच मिळते आणि या कर्जास मदत मिळत नाही. व्याजाचा दर मात्र येथेही द. सा. द. शें. ४॥ असून परतफेड सारख्या १० वार्षिक हप्त्यांनी करावी लागते.

या योजनेनुसार नवीन ऑईल एंजिन-इलेक्ट्रिक मोटारपंपिंग सेट इ. विकत घेण्यासाठी एका अर्जदारास जास्तीत जास्त रु. ४००० पर्यंत कर्ज मिळू शकते. या कर्जास व्याजाचा दर द. सा. द. ग्रे. ४ $\frac{1}{2}$ असून ते सारख्या १० वार्षिक हप्त्यांनी फेडावयाचे आहे.

एंजिन तगाई योजना याहि कर्जास मदत मिळत असून ती एंजिन-इलेक्ट्रिक मोटार-पंपिंग सेट इ. विकत घेऊन ते बसविण्याच्या कामी झालेल्या खर्चाच्या २५ टक्के किंवा जास्तीत जास्त रु. ८०० इतकी मिळते. मात्र या योजनेनुसार अर्जदाराने १) सरकार-मान्य कंपनीची सरकारी मान्यता असलेलीच नवीन एंजिने-इले.मोटर्स-पंपिंग सेट्स इ. विकत घेतली पाहिजेत. २) जुने एंजिन-इले. मोटर्स-पंपिंग सेट्स इ. विकत घेण्यासाठी या योजनेनुसार तगाई रूपाने कर्ज मिळत नाही.

नॅशनल डेव्हलपमेंट कौन्सिलच्या शिफारशीनुसार या जिल्ह्यात सेवा सहकारी संस्था स्थापन करण्याकडे विशेष लक्ष दिले व आतापर्यंत ६६४ सेवा सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या संस्था उत्पादनाकरिता कर्ज पुरवठा करतात. त्याशिवाय शेतीउपयोगी वस्तूंचे वाटप, शेतकऱ्यांच्या मालाचा साठा व त्याच्या विक्रीची सोयही करीत आहेत. काही स्थानी बी-बियाणे, खत व साखर वितरणाचे कार्यास आरंभ केला आहे

सहकारी घरवांधणी संस्था—अशा प्रकारच्या सहा संस्था या जिल्ह्यात आहेत. त्यापैकी सेलू येथे एक मागासलेल्या जातीच्या लोकाकरिता स्थापन झाली आहे. आतापर्यंत या संस्थे-मार्फत २८ घरे बांधण्याचे काम पूर्ण झाले आहे व ४८ घरे बांधणीचे काम सुरू आहे. त्याचप्रमाणे ४५ घरे बांधण्याचे काम मागासलेल्या जातीतील संस्थेने सुरू केले आहे व याकरिता सरकारने या संस्थेस रु. ४५,००० कर्ज रूपाने मदत केली आहे. वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, शहरी वस्तीत घर टचवाईचा व तो बांधणीचा भेडसावणारा प्रश्न वरील संस्थेने अल्पशा प्रमाणात का होईना सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सहकारी मार्केटिंग सोसायट्या—कर्जपुरवठ्याबरोबरच शेतकऱ्यांने उत्पादन केलेल्या मालास जास्तीत जास्त किंमत मिळवून देण्याच्या उद्देशाने व शेती उपयोगी वस्तूंचा पुरवठा करण्या-करिता या संस्था द्वितीय पंचवार्षिक योजनेच्या काळात स्थापन झाल्या. शेतकऱ्यांच्या मालाची सह-कारी यंत्रणेद्वारा विक्री करून देण्याचा उपक्रम काही स्थानी नुकताच सुरू केला आहे. या जिल्ह्यात अशा प्रकारच्या ८ संस्था आहेत त्यापैकी एकीचे कार्यक्षेत्र सबंध जिल्ह्यात असून उरलेल्या सात संस्थांचे कार्यक्षेत्र तालुक्यापुरते आहे.

मार्केट कमिटी—शेतीच्या माल विक्रीच्या दृष्टीने नियंत्रित बाजारपेठाची फारच उप-युक्तता आहे. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस या जिल्ह्यात नऊ नियंत्रित बाजारपेठा होत्या. खरेदी विक्री व्यवहारावर मार्केट कमिटीचे नियंत्रण असल्यामुळे शेतकऱ्यांची वजन-मापात फसवणूक होत नाही. त्याचप्रमाणे मार्केट कमिटीच्या वेळोवेळी बाजारभाव जाहीर करीत असल्यामुळे शेत-कऱ्यांच्या मालास चांगला भाव मिळण्यास मदत झाली आहे.

योजनेच्या काळात या जिल्ह्यात ३ संयुक्त सहकारी संस्था स्थापन झाल्या. या संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात येणाऱ्या जमिनीपैकी २७९ एकर जमीन लागवडीस आणली गेली आहे. त्याचप्रमाणे गिरगाव येथील संस्थेस सरकारने रु. ४ हजार भाडवळ म्हणून दिले आहे. जी **सहकारी शेती संस्था** वैयक्तिक पडीक जमीन लागवडीस आणणे शक्य झाले नसते अशी जमीन गिरगाव संस्थेने लागवडीखाली आणली. तिची यशस्वी कार्यपद्धति पाहून दोन नवीन संस्था निर्माण झाल्या व जिल्ह्यात याबाबत चैतन्याचे वातावरण निर्माण झाले आहे.

देशाचा विकट अन्न प्रश्न सुटावा व देश अन्नाच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण व्हावा म्हणून भारत सरकारने सहकारी शेतीच्या ठरावाद्वारे भारतीय शेतकऱ्यांना सहकारी शेती कसण्याचे आवाहन केले आहे. त्यांनी केलेले आवाहन शिरसावद्य मानून भारतातील प्रत्येक राज्यामध्ये सहकारी शेतीच्या प्रयोगास प्रारंभ झाला. त्यानुसार परभणी जिल्ह्यातील पहिली सहकारी शेती सस्था दि. ३०-१२-१९५९ रोजी रजिस्टर्ड झाली. सस्थेचे कार्यक्षेत्र गिरगावपुरतेच मर्यादित असून सध्या १६ सभासद आहेत आणि जमिनीचे क्षेत्रफळ २०६ एकर ३ गुठे आहे. त्यापैकी लागवडीखालील जमीन १७५ एकर आहे. त्यापैकी प्रथम अवस्थेत बागायत क्षेत्र ११ एकर होते व आज १४ एकर आहे. बाकीचे जिरायत क्षेत्र आहे

गिरगांव शेती सहकारी संस्था

सस्था स्थापन होण्यापूर्वी सभासदाकडून त्याच्या क्षेत्रफळाच्या प्रमाणे नगदी एकरी १० रु. शेअर्स व प्रवेश फी प्रत्येकी १ रु. घेण्यात आली. अशा रीतीने एकदर पैशाच्या रूपाने ५०० रु. भाग भांडवल जमविण्यात आले. सभासदाकडून शेतीच्या अवजाराच्या रूपाने ७०१ रु. व जनावराच्या रूपाने ४,००० रु. भाग भांडवल जमविण्यात आले. ह्या भांडवलावर सरकारकडून ४,००० रु. शेअर भांडवल मिळाले. नवीन सभासदाकडून ५० रु. भाग घेण्यात आल्याने सध्या सस्थेचे एकूण भांडवल ९,२५१ रु. आहे.

भाग भांडवल

बँक कर्ज व कॅश क्रेडिट.—परभणी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने आतापर्यंत सस्थेस अल्पमुदतीचे कर्ज ५,००० रु. दिले. व ४,००० रुपयाचे खास मुदतीचे कॅश क्रेडिट मजूर करण्यात आले. वरील दोन्ही कर्जांची फेड सस्थेने शेतीच्या माल विक्रीवर केली. सस्थेचा व्यवहार चालविण्यासाठी वेळोवेळी अनामत रूपाने सभासदाकडून ३४०० रुपये घेण्यात आले व त्याची परतफेड करण्यात आली.

सस्थेच्या शेतीच्या कामास व व्यवहारास २७ जानेवारी १९६० पासून सुरुवात झाली.

शेतकऱ्यांच्या मालाची विक्री सहकारी यंत्रणेमार्फत होणे जरूरीचे आहे पण त्याचबरोबर त्या मालाचे पूर्लिंग केले तर तो अधिक किफायतशीररीतीने विकला जातो. शिवाय यात मालाची शास्त्र-शुद्ध प्रतवारी लावण्याची सोय करता येते. त्या दृष्टीने या जिल्ह्यात कापसावर प्रक्रिया करण्याकरिता २ सस्था निर्माण झाल्या आहेत या सस्थेचे भाग भांडवल रु. २,३८,२८० असून त्यापैकी सरकारचे भांडवल ६० हजार रुपये आहे. वैयक्तिक सभासद सख्या २,७९५ असून सोसायट्याची सभासद सख्या ११४ आहे वरीलपैकी हिंगोली सोसायटीने गेल्या वर्षी ६४१ पल्ले कापूस जीनिंग केला त्याचप्रमाणे रु. ४,१४,०३८ किंमतीचा ३७८२ पल्ले कापूस विकत घेतला. याप्रमाणे तेथील शेतकऱ्यांना कापसाला चागल्या प्रकारे भाव मिळाला. त्यापैकी खालील काही उदाहरणे उल्लेखनीय आहेत.

सहकारी प्रक्रिया सोसायट्या

(१) श्री. देवराव अण्णा केन्द्रे, व्हाईस चेअरमन, जिल्हा विकास मंडळ, परभणी यांनी कापसाचा भाव रु. १०५ असताना ७२ पल्ले कापूस सोसायटीकडे दिला. तोच कापूस जीन करून विकल्यानंतर त्हास रु. १३१ पल्ल्याप्रमाणे भाव मिळाला.

(२) श्री. दाजीबा हिवरेकर यांचाहि ३६ पल्ले कापूस रु. ११० पल्ला याप्रमाणे विकला गेला. त्यावेळेस बाजार भाव रु. १०८ च्या आसपास होता.

(३) सद्ना सहकारी सेवा सस्थेने पाठविलेल्या कापसास सरासरी रु ११६ पल्ला भाव पडला.

यावरून असे दिसून येईल की, सोसायटीने कापूस घेऊन तो जीन करून विकल्यानंतर त्यास चागल्या प्रकारे भाव आला. या गोष्टीचा येथील शेतकऱ्यांवर चागला परिणाम झालेला आहे व यावर्षी वरील दोन्हीही सस्था स्वतःच्या मालकीच्या जीनिंग फॅक्टच्या सुरु करणार आहेत व त्या दृष्टीने प्रयत्न चालू आहेत

ग्रामीण पत पाहणी समितीच्या मुख्य शिफारशी लक्षात घेऊन खात्याने जो द्वितीय पंचवार्षिक योजनेचा कार्यक्रम आखला त्या अनुरोधाने परभणी जिल्हाकरिता काही अिष्टाक ठरविण होता ही योजना यशस्वी होण्याकरिता हिरिरीने प्रयत्न केला गेला व द्वितीय पंचवार्षिक योजनेत जी प्रगति झाली व जें आर्थिक सहाय्य मिळाले त्याचा सक्षित आढावा खालीलप्रमाणे आहे:—

शेतकी पतवाढ योजना

खालील प्रकारची मदत सरकारकडून मिळाली.	रु.
जिल्हा सहकारी मध्यवर्ती सहकारी बँकेस शेअर भाडवलासाठी	८,५०,०००
जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेस खर्चासाठी अनुदान	३७,३२५
२१ मोठ्या आकाराच्या विविध कार्यकारी सोसायट्यांचे शेअर भाडवलासाठी	९१,४००
२४ मोठ्या आकाराच्या विविध कार्यकारी सोसायट्यांना सेक्रेटरीच्या खर्चासाठी अनुदान	२१,०००
४०० सेवा सहकारी सोसायट्यांना सेक्रेटरीच्या खर्चासाठी अनुदान	२,५८,६००
भूतारण सहकारी सस्थेस खर्चासाठी अनुदान	४,३७५

सहकारी मार्केटिंग संस्था

५ मार्केटिंग सोसायट्यांना शेअर भाडवल	६५,७००
२ मार्केटिंग सोसायट्यांना खर्चासाठी अनुदान	२,०००
३ मध्यम आकाराचे गोदामाकरिता खर्च	१५,०००
” ” ” अनुदान	५,०००
३९ लहान आकाराच्या गोदामाकरिता खर्च	९०,०००
” ” ” अनुदान	३०,०००

शेतकी सहकारी संस्था

सयुक्त सहकारी सस्थेस शेअर भाडवल	४,०००
” ” ”	३,२००

ग्रेन डेपो

मागासलेल्या जातीसाठी ९ ग्रेन डेपोसाठी कर्ज

३६,०००

घरे बांधणाच्या संस्था

जिल्ह्यात जिवूर व हिंगोली येथील दोन जीनिंग प्रेसिंग
सोसायट्यांना सरकारी भाग भाडवळ ६०,०००

घरे बांधणाच्या संस्था

४ लो इन्कम ग्रुप हौसिंग सोसायट्यांना कर्ज २,४७,११२
एका मागासलेल्या जातीच्या संस्थेस सरकारी कर्ज ४५,०००

मार्केट कमिटी

मार्केट कमिटी खर्च १० ०००
मार्केट कमिटी अनुदान १६,७५०

औद्योगिक सहकारी संस्था

या योजनेखालील निरनिराळ्या बाबींवर द्वितीय पन्चवार्षिक
योजनेच्या अखेरीस खर्च झाला. १,८९,२१८

ग्रामीण विकास

लोकामध्ये उत्साह निर्माण करून जनकल्याणाच्या कार्यासाठी त्यांना प्रवृत्त करणे व पंच-वार्षिक योजना यशस्वी करणे हे स्थानिक विकास कार्यक्रमासाठी मूलभूत तत्त्व होय. स्थानिक विकास कार्यक्रमानुसार ग्रामीण पाणीपुरवठा, लहान लहान पाटवधारे, बाध, जोडरस्ते, लहान पूल, सार्व-जनिक उपयोगाची कामे, धर्मशाळा, वाचनालये, व्यायामशाळा अशा प्रकारची कामे करण्यात येतात.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात परभणी जिल्ह्यात निरनिराळ्या ठिकाणी स्थानिक विकासाची ७१ कामे पूर्ण करण्यात आली तर दुसऱ्या योजनेत ३७ कामे पूर्ण करण्यात आली. या कामांमध्ये प्राथमिक शाळाच्या इमारती, चावड्या, पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरी, वाचनालये, दवाखाने, रस्ते इत्यादींचा अतर्भाव होता.

ग्रामपंचायती—ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या अमलबजावणीसाठी खेड्यात पंचायत असणे जरूर आहे व त्या दृष्टीने ग्रामपंचायतींना दिवसेंदिवस वाढते महत्त्व प्राप्त होत आहे. पहिल्या पंच-वार्षिक योजनेच्या काळात जिल्ह्यात एकूण ५१ ग्रामपंचायती होत्या तर दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत ग्रामपंचायतींच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. आता परभणी जिल्ह्यात एकूण १२६४ ग्राम-पंचायती कार्य करीत आहेत.

परभणी येथे १-८-१९५६ पासून समाज विकास शिक्षणाच्या सहा महिन्यांच्या अभ्यास-क्रमाकरिता समाज विकास शिक्षण केंद्र कार्य करीत होते व त्यासच जोडून १-११-१९५६ पासून शेतकी विषयक एक वर्षाच्या अभ्यासक्रमाची सस्था येथेच काम करीत होती. **परभणी येथील ग्राम-सेवक प्रशिक्षण केंद्र** ह्या दोन्ही सस्था १-१०-५९ रोजी बंद करण्यात येऊन त्याच्या ऐवजी ग्रामसेवकाना शिक्षण देण्याकरिता दोन वर्षांचा अभ्यासक्रम असलेले ग्राम-सेवक प्रशिक्षण केंद्र सुरू करण्यात आले. परभणी येथून एक वर्षांचा शिक्षणक्रम घेऊन उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या २९७ होती. तसेच सहा महिन्यांच्या समाज विकास शिक्षणाचा अभ्यासक्रम पुरा करून एकूण ४३५ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले.

सहा महिन्यांच्या समाज विकास शिक्षणाच्या कोर्सप्रमाणे शेतकी शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना (१) समाज विकास योजना (२) विकास कार्याचे मार्ग (३) समाज शिक्षण (४) सार्व-जनिक आरोग्य (५) सहकार (६) ग्रामीण स्थापत्य शास्त्र (७) ग्रामीण उद्योगधंदे या सारख्या विषयांचे शिक्षण दिले जाते.

तसेच ग्रामसेवकाना दोन वर्षांच्या अभ्यासक्रमाप्रमाणे शेतकी व समाज विकास या दोन्ही बाजूंचे सकलित शिक्षण देण्यात येते व त्यांना (१) शेतकी (२) फळबागाईत व पीक संरक्षण

(३) जनावराची जोपासना (४) सहकार (५) पंचायत (६) सार्वजनिक आरोग्य (७) समाज शिक्षण (८) विकास, विस्तार, तत्वे व योजना (९) ग्रामीण स्थापत्य शास्त्र (१०) ग्रामीण उद्योगधंदे हे विषय शिकविले जाताना हे शिक्षण शाळागृहात, सस्थेच्या शेतीवर व खेडेगावात शेतकऱ्यांच्या शेतात जाऊन अशा तीन मार्गांनी दिले जाते. २१ महिन्यांचा असा शिक्षणक्रम झाल्यावर विद्यार्थ्यांची अंतिम परीक्षा घेण्यात येते व नंतर दोन अडीच महिने त्यांना खेडेगावात ग्रामसेवकांचे प्रत्यक्ष काम शिकवण्याकरिता पाठविण्यात येते. त्यानंतर अर्धा महिना त्यांच्या शिक्षणाचा आढावा घेऊन ग्रामसेवक म्हणून त्यांची नेमणूक करण्यात येते

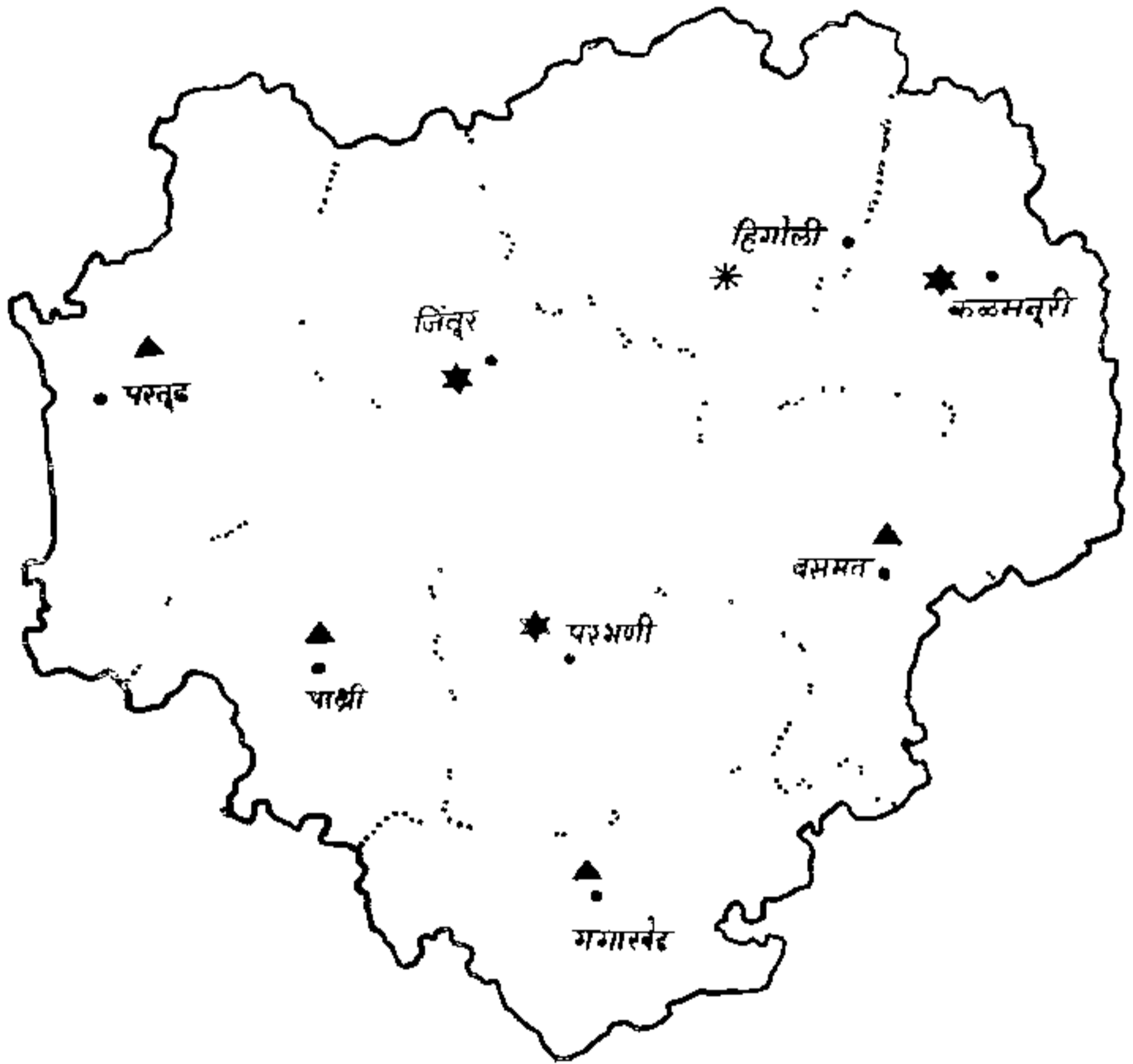
ग्रामसेवकास तथा महिन्यांच्या शिक्षणक्रमाकरिता द. म. रु. ५० व दोन वर्षांच्या शिक्षणक्रमाकरिता द. म. रु. ४० विद्यावेतन दिले जाते. जे सरकारी नोकर आहेत त्यांना त्याचा पगार देण्यात येतो व द. म. रु. २५ विद्यावेतन देण्यात येते

ग्रामसेवकांच्या प्रात्यक्षिक कामाकरिता विद्यार्थ्यांना परभणी, जितूर, हिंगोली व पाथरी वल्लोक विभागात नेण्यात येते व विकास अधिकारी आणि केन्द्राचा अभ्यापक वर्ग यांच्या सयुक्त देखरेखीखाली हे प्रात्यक्षिक शिक्षण देण्यात येते.

- ▲ पूर्व विस्तार गट
- ★ प्रथमावस्था गट
- * सामूहिक विकास भट
- तालुक्याचे मुख्य ठिकाण

स मा ज वि का स

स मा ज पि का स

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशाच्या नवनिर्मितीच्या योजना तयार होऊ लागल्या. शेतीप्रधान व बहुसंख्येने ग्रामीण भागात राहणाऱ्या विविध वटकातील लोकांचे जीवनमान व राहणीचा दर्जा सुधारावा असा या नियोजनामागील हेतु आहे. त्यासाठी कानाकोपऱ्यातून जनजागृती व जनसहकार्य मिळाल्याशिवाय विकास योजना यशस्वी होणार नाही. बाल्यावस्थेत असलेल्या आपल्या लोकशाहीच्या आर्थिक शक्तीच्या जोडीस ग्रामीण भागातील जनतेमधील सुप्त विधायक शक्तीची नियोजनाने सागड घातली आहे व विकासाचे लोण खेडोपाडी पोहोचविण्यात आले आहे. ग्रामीण भागातील सुप्त शक्ति जागृत करून समाजविकासाच्या कामी तिचा उपयोग करून घेण्याचे कार्य या जिल्ह्यात जिल्हा विकास मंडळ, आणि समाजविकास गटामार्फत करण्यात येत असे. पण आता विकास मंडळे बरखास्त झाल्यामुळे त्याची कामे जिल्हा परिषदेकडे गेली आहेत.

जिल्ह्यातील विविध क्षेत्रांतील आणि भागातील जनतेचे प्रतिनिधि आणि सरकारी अधिकारी सभासद यानी युक्त असे जिल्हा पातळीवर एक विकास मंडळ व तालुका पातळीवर तालुका विकास मंडळे असत. जिल्हाधिकारी हे जिल्हा विकास मंडळाचे अध्यक्ष असून या जिल्ह्यातील जिल्हा विकास मंडळाचे एकूण ७२ सभासद होते **जिल्हा विकास मंडळ** त्यात सरकारी १७ आणि बिनसरकारी ५५ सभासद होते. जिल्हा विकास मंडळाची कचेरी परभणी येथे होती. त्याच्या ११ उपसमित्यामार्फत जिल्ह्यातील विविध विभागांच्या समाज कल्याणाच्या योजनाना गती, पूर्तता व मार्गदर्शन करण्यात येत असे. त्याचप्रमाणे जिल्ह्यातील जनतेच्या सहकार्याने विविध स्थानिक विकास कामे करण्यासाठी राज्य सरकारकडून व भारत सरकारकडून आर्थिक सहाय्य मिळत असे. ग्रामीण भागातील या प्रकारच्या कामावर होणाऱ्या खर्चाच्या निर्मा रकम रोख अथवा श्रमाच्या स्वरूपात स्थानिक जनतेला द्यावी लागत असे. मागासलेल्या वर्गाकरिता लोक वर्गणी पंचवीस टक्क्यापर्यंत कमी करण्यात येत असे. या जिल्ह्यात नवीन विहिरी व विभागाकरिता तळावाची दुख्खी, शेतीस उपयुक्त असे लहान बंधारे, लहान पूल, जोडरस्ते वासारखी स्थानिक विकासाची कित्येक कामे पार पाडण्यात आली आहेत.

वरील स्वरूपाची स्थानिक विकासाची कामे जिल्ह्यात विकास गट क्षेत्र नसेल त्या ठिकाणी जिल्हा विकास मंडळामार्फत हाती घेतली जात व जिल्हा बाधकाम विभाग अथवा जि. लो. बोर्डाच्या देखरेखीखाली पूर्ण केली जात. आवश्यक ती स्थानिक वर्गणी पूर्ण करण्याची जनतेने तयारी दर्शविली तर अशा कामाची जबाबदारी गाव समिति, अथवा ग्रामपंचायत समितीवर सोपविण्यात येते. याशिवाय ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याची सोव करून घेण्याची आणि ग्रामीण भागातील जोड रस्त्याची अशा दोन स्वतंत्र योजनाहि जिल्हा विकास मंडळातर्फे करण्यात येत असत. पिण्याच्या पाण्याच्या

आणि ग्रामीण जोड रस्त्याच्या योजनेकरिता २५ टक्के लोक वर्गणी असते, मागासलेल्या भागाकरिता मात्र या लोक वर्गणीचे प्रमाण थोडेसे मेल करण्यात येते.

ग्रामीण भागातील समाजाचे अज्ञान आणि दारिद्र्य नष्ट व्हावे यासाठी शेतीचे उत्पादन त्वरेने वाढावे दर एकरी उत्पादनात वाढ व्हावी, शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, आरोग्य सवर्धन आणि संरक्षणाची सोय व्हावी, ग्रामीण कला आणि व्यवसायाची वाढ व्हावी म्हणून

समाज विकास गट सर्वांगीण विकासाचा कार्यक्रम एकत्रित खेड्याचा गट घेऊन त्यात सुरु करण्यात येतो. या कार्यक्रमास प्रत्येक कुटुंबाचा हातभार लागावा म्हणून विविध समाज विकास कामात लोक वर्गणी श्रम, शक्ती आणि रोख रूपाने विविध प्रमाणात घेतली जाते. ग्रामीण जीवनाच्या उद्धाराची व सर्वांगीण विकासाच्या या कार्यक्रमाची योजना २ ऑक्टोबर १९५२ पासून देशात सुरु करण्यात आली आहे.

१९५८ पर्यंत हा कार्यक्रम पुढील तीन भागात विभागण्यात आला होता. १) राष्ट्रीय विकास गट (२) समाज विकास गट (३) विशेष विकास गट. (पोस्ट इन्टेसिब्ल स्ट्रेज) परंतु बलवतराय मेहता समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार १ एप्रिल १९५८ पासून भारत सरकारने राष्ट्रीय विस्तार कार्यक्रमाचे तीन टप्पे रद्द करण्याचा निर्णय घेतला आणि त्या तीन भागाची दोन विस्तृत भागात विभागणी केली. ते दोन भाग म्हणजे टप्पा १ विभाग आणि टप्पा २ विभाग. राज्य सरकारने भारत सरकारच्या वरील सूचना स्वीकृत करून विकास कार्यक्रमाची विभागणी दोन भागात केली आहे. आणि त्याची अमलबजावणी १ एप्रिल १९५८ पासून सुरु झाली. परभणी जिल्ह्यात सर्व तालुक्यातून विकास गट चालू झाले असून विकास गटातून प्रत्यक्ष शेती, पाणीपुरवठा, आरोग्य, शिक्षण इत्यादि विकास कार्यावर भर दिला गेला आहे. शेतीच्या सदरात कपोस्ट खडे, प्रात्यक्षिके, खतवाटप, बी-बियाण्याचे वाटप, जातीवत वळूचे वाटप, जातीवत कोंबड्याचे वाटप यासारखी कामे पूर्ण झाली आहेत. तसेच पाणीपुरवठा योजनेमध्ये जमिनीस पाणीपुरवठ्याची सोय करण्यात येऊन जमीन शेतीस उपयुक्त केली गेली आहे. आरोग्याच्या बाबतीत शेतावर चालणारे गॅस प्लँट्स तसेच नवीन विहिरी खोदणे आणि जुन्याची दुरुस्ती करणे पाईपच्या सहाय्याने पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करणे, सडास बांधणे यासारखी कामे तडीस नेण्यात आली आहेत.

शिक्षणाच्या क्षेत्रात शालेच्या इमारतीचे बांधकाम, तसेच ग्रँड साक्षरता योजना, शेतकरी मंडळाची स्थापना आणि महिला मंडळाची स्थापना ह्या बाबी पार पाडल्या गेल्या आहेत. इतर क्षेत्रात देखील जोड रस्त्याचे बांधकाम आणि ग्रामीण उद्योगावर भर देण्यात आला आहे

परभणी जिल्ह्यांतील विकास गट व कार्य —परभणी जिल्ह्यात हिंगोली राष्ट्रीय विस्तार सेवा खड सुरु करण्यात आला व नंतर १ ऑगस्ट १९५६ पासून त्याचे सामूहिक विकास खडात रूपांतर करण्यात आले. ह्या गटात २,९९,६२८ एकराचे क्षेत्र व ८१,६२२ लोकसंख्या असलेली १५६ खेडी समाविष्ट झाली. हा विकासगट द्वितीयावस्था विकास गटात मोडतो. त्यानंतर तीन चतुर्थांश विकास गट दुसऱ्या योजनेत चालू करण्यात आला, याचा विस्तार एकूण १७ खेड्यात पसरला असून लोकसंख्या ४५,६१७ आहे.

कळमनुरी व परभणी —कळमनुरी प्रथमावस्था विकास गट (जुना) १ एप्रिल १९५६ पासून चालू करण्यात आला असून त्याचा विस्तार १७३ खेड्यात पसरला आहे. लोकसंख्या एकूण ७०,६५६ आहे. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये कळमनुरी प्रथमावस्था विकास गट (नवीन) २ ऑक्टोबर १९५७ पासून सुरु करण्यात आला. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात परभणी

प्रथमावस्था विकास गट ता. १ एप्रिल १९५६ पासून सुरू करण्यात आला असून त्यात १७८ खेडी आहेत व ग्रामीण लोकसंख्या १,१७,७९६ आहे.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात जितूर प्रथमावस्था विकास गट २ ऑक्टोबर १९५८ पासून पूर्व विस्तार गट म्हणून काम करीत होता. त्यानंतर २ ऑक्टोबर १९५९ पासून त्याचे प्रथमावस्था विकास गटात रूपांतर करण्यात आले. या विकास गटात २५७ खेडी असून ग्रामीण लोकसंख्या १८,४९६ आहे हा **जितूर गंगाखेड परतुरे** वीड विकास गट आहे. गंगाखेड विकास गट पूर्व विस्तार गट म्हणून सुरू झाला. त्यात १६३ खेडी व ग्रामीण लोकसंख्या १,४२,२७२ आहे. परतुरे विकास गट १ एप्रिल १९६० पासून पूर्व विस्तार गट म्हणून सुरू झाला व १ एप्रिल १९६१ रोजी त्याचे प्रथमावस्था विकास गटात रूपांतर झाले. या विकास गटात १९६ खेडी असून ग्रामीण लोकसंख्या १७,५३४ आहे.

पाथरी व वसमत—पाथरी पूर्व विस्तार गट १ एप्रिल १९६० पासून सुरू झाला. त्यात १३३ खेडी असून ग्रामीण लोकसंख्या १,४२,२७२ आहे. वसमत पूर्व विस्तार गटाचा श्रीगणेशा २ ऑक्टोबर १९६० रोजी झाला असून ह्या गटातर्गत २०७ खेडी व १,२०,८८३ लोकसंख्या आहे.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात संपूर्ण परभणी जिल्ह्यात ८ तालुक्यातून विकास गट उघडले गेले व त्यातून शेतकी, पशु संवर्धन, पाटबंधारे, आरोग्य, ग्रामीण स्वच्छता, शिक्षण, सहकार वगैरे क्षेत्रात उत्कृष्ट कामगिरी बजावण्यात आली आहे.

दुसऱ्या योजनेच्या काळात या विकास गटांनी खालील निरनिराळ्या क्षेत्रात नेत्रदीपक असे कार्य केलेले आहे.

शेती—शेतीच्या विकासासाठी एकूण ९३८१ कपोस्ट खताचे खड्डे खोदण्यात आले. १७,६६६ मण रासायनिक खत, १८,७६९ मण सुधारलेले बी-बियाणे याचे वाटप करण्यात आले तसेच २,२९२ एकर जमिनीस बाध घालण्यात आले व १०,७३८ एकर जमीन लागवडीखाली आणली जाऊन १,१७२ शेतकी प्रात्यक्षिके करून दाखविण्यात आली.

पशु संवर्धन—पशुसंवर्धनाच्या बाबतीत एकूण ४०,३५४ पशूवर उपचार करण्यात आले व १३,१५६ गुराना खच्ची करण्यात आले. ८२,४९४ गुराना लस टोचण्यात येऊन व १६८० पक्षांचा पुरवठा करण्यात येऊन ५३ जातिवत बैल पुरविण्यात आले. या व्यतिरिक्त विकास गटातून ३३ वैद्यक उपकेन्द्रे उघडण्यात आली.

पाटबंधारे—शेतीला पाणी पुरवठ्यासाठी ३४० जुन्या विहिरीची दुरुस्ती करण्यात येऊन ३७२ नवीन विहिरी बांधण्यात आल्या. शिवाय ४ बंधाऱ्याची कामे प्रगतीपथावर असून ३ बंधाऱ्याची कामे पूर्ण झाली आहेत. २०२५ एकर जमिनीवर फळझाडे लावण्यात आली असून ३५८६ एकर जमीन भाजीपाल्याच्या लागवडीखाली आणण्यात आली. तसेच ३५,२०२ एकर जादा जमीन पाटबंधाऱ्याखाली आणली गेली व ११६ ऑईल इजिने पुरविण्यात आली.

आरोग्य आणि ग्रामीण स्वच्छता—ह्या कार्यक्रमाच्या अंतर्गत पिण्याच्या पाण्याच्या १०६ जुन्या विहिरी निर्जंतुक करण्यात आल्या व ६० नवीन विहिरी बांधण्यात आल्या तसेच

४५२३ शोष खड्डे बांधण्यात येऊन २१६ शौचकूप तयार करण्यात आले. ६१०७ फूट गटारेहि खोदण्यात व बांधण्यात आली.

शिक्षण.—विकास गटातून शैक्षणिक सोयींसाठी ३० शाळांच्या इमारती बांधण्यात आल्या असून ४ इमारतींचे बांधकाम सुरु आहे. तसेच ३३ शाळांचे मूलोद्योग शाळात रूपांतर करण्यात आले.

ग्रामीण कला व हुन्नर—यासाठी पधरा प्रशिक्षण शाळा उघडण्यात येऊन योजनेच्या काळात ६५८ विद्यार्थी प्रशिक्षित करण्यात आले. सध्या २८० विद्यार्थी प्रशिक्षण घेत आहेत.

सहकार—सहकाराच्या क्षेत्रात २६६ विविध कार्यकारी व १९३ शेतकी पतपेढ्या स्थापन करण्यात आल्या. ६,५५,१७६ रुपये भाग भाडवल म्हणून देण्यात आले व ५१ औद्योगिक सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आल्या.

ग्रामीण घरवांधणी—विकास गटातर्फे आदर्श पद्धतीच्या घरबांधणी कामासाठी ५१ इसमाना ४१,७३० रुपयांचे कर्ज देण्यात आले.

स मा ज क ल्या ण

देशाचा विकास म्हणजे देशात राहणाऱ्या लोकांचा विकास. स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्या देशात विविध क्षेत्रात आणि परिस्थितीत राहणाऱ्या लोकांचे जीवनमान उच्चविषयाच्या दृष्टीने अनेकविध योजना हाती घेण्यात आल्या असून लोकसंख्येचा फार मोठा भाग सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक दृष्टीने मागासलेल्या लोकांचा आढळून आल्यामुळे त्यांच्यासाठी समाज कल्याणाची खास योजना हाती घेण्यात आली आहे. या योजनेनुसार हरीजन, आदिवासी व इतर मागासलेल्या लोकांची सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न करण्यात येत असून प्रत्येक क्षेत्रात आज जमातीच्या उन्नतीसाठी खास योजना व सवलती देण्यात येत आहेत.

या जिल्ह्यात परभणी येथे समाज कल्याण अधिकाऱ्यांचे स्वतंत्र कार्यालय काम करीत आहे. समाज कल्याणाच्या योजना दोन प्रकारे अमलात आणता येतात पहिला प्रकार म्हणजे स्पृश्या-स्पृश्य, उच्चनीच, लहानथोर आणि जुन्या परंपरागत भेदभावाच्या रूढीचे प्रचारकार्याने परिमार्जन करणे आणि दुसरा प्रकार म्हणजे मागासलेपण दूर करण्यासाठी शैक्षणिक, सांस्कृतिक व आर्थिक सुखसोयी उपलब्ध करून देणे, स्पृश्यास्पृश्य भेदभाव मनात मूळ धरून असल्यामुळे मत परिवर्तन करण्यासाठी ग्रामीण भागातून कीर्तने, पोवाडे आणि सामुदायिक मेळावे भरवून सर्व समाजाला एकत्र आणण्यात येते. याप्रमाणे या कार्यात जनजागृती करणाऱ्या उत्कृष्ट खेड्यास उत्तेजनार्थ बक्षिस देण्यात येते. समाज कल्याण अधिकाऱ्यांच्या मार्गदर्शनाखाली हरिजन सेवक संघाचे आणि भारतीय डिप्रेस क्लास लिगचे प्रचारक जिल्ह्यातील मागासलेल्या वर्गातील जनतेत जागृतीचे कार्य करीत आहेत.

परंपरागत रूढींचे
परिमार्जन

संस्कार केंद्र व वसतिगृहे—जन्माने जात ठरत नाही ह्या गोष्टीचे संस्कार मुलावर व्हावे या उद्देशाने स्त्रिया व मुले त्यांच्यासाठी जिल्ह्यात एक संस्कार केंद्र स्थापन करण्यात आले असून एका वसतिगृहाचीहि सोय करण्यात आली.

मागासलेल्या वर्गातील समाजाला अज्ञानाच्या अधःकारातून बाहेर काढण्याकरिता ज्ञान-साधनेच्या सर्व सवलती आणि सोयी उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. यात फी माफी, शिष्य-वृत्त्या, शाळा साहित्याचा मोफत पुरवठा, वसतिगृहात राहण्याखाण्याची सोय इत्यादि गोष्टींचा समावेश करण्यात आला आहे. उच्च आणि शैक्षणिक सवलती परदेशीय शिक्षणाकरिताहि मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना सवलती देण्याची तरतूद आहे. शिक्षण क्षेत्राची दालने केवळ मागासलेल्या जातीसच नव्हे तर आर्थिक दृष्टीने मागासलेल्या सर्व वर्गातील लोकांस खुली व्हावीत असे धोरण महाराष्ट्र सरकारने स्वीकारल्यामुळे विद्यार्थ्यांस शिक्षण घेणे सुलभ झाले आहे. ९०० रुपये उत्पन्नाची मोफत शिक्षणाची योजना आता बाराशे रुपयापर्यंत वाढविण्यात आल्याने सर्व जमातीतील विद्यार्थ्यांस शिक्षण घेणे सोपे झाले आहे.

परभणी जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी २,९०,००० लोक वर्गीकृत जमातीचे असून सुमारे ३०,००० लोक विमुक्त जमातीचे आहेत. सुमारे वीस हजारहून अधिक लोक आदिवासी आहेत. ह्या तिन्ही प्रकारच्या लोकांची वस्ती बहुसंख्येने ग्रामीण विभागातूनच **मागासलेल्या जमातींचे कल्याण** आहे हे लोक शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या इतर जनतेच्या मानाने अतिशय मागे पडलेले आहेत. आणि ह्या दृष्टीने त्यांचा सामाजिक विकास साधण्यासाठी दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत केंद्र सरकारने पुरस्कृत केलेल्या योजना तसेच राज्य सरकारच्या विविध योजना अमलात आणण्यात आल्या.

आदिवासी जमातींचे कल्याण—दुसऱ्या योजनेच्या काळात ७४३ विद्यार्थ्यांना १५३३४ रुपयांच्या शिष्यवृत्त्या देण्यात आल्या. कळमनुरी येथे तीन वर्षांपासून चालू असलेल्या २५ विद्यार्थ्यांच्या एका वसतिगृहाला १५,३१२ रुपये अनुदान म्हणून देण्यात आले. डोंगरी आणि वन विभागातून राहणाऱ्या आदिवासींच्या मुलांसाठी तीन खास शाळा उघडण्यात आल्या. ह्या शाळातून आतापावेतो १५० पेक्षा अधिक विद्यार्थ्यांनी प्राथमिक शिक्षण संपादन केले आहे.

शेती व शेत मजुरी हे आदिवासी जमातीचे प्रमुख धंदे शेतीला उपयुक्त असणाऱ्या साधनांचा अभाव असल्यामुळे आपली शेतीवाडी सोडून हे लोक दुसऱ्यांच्या शेतावर मजुरी करतात. त्याची ही नड लक्षात घेऊन ८० लोकांना ५,०४८ रुपये खर्चून नागर, **शेतीच्या साधनांचा पुरवठा** साळी, बियाणे इतर अवजारे वगैरे पुरविण्यात आली तसेच ४४ कुटुंबांना २३,४०० रुपये खर्चून बैल जोड्या विकत घेऊन देण्यात आल्या. घरगुती उद्योगधंद्यासाठी व गाई, म्हशी इत्यादि विकत घेण्यासाठी २० कुटुंबांना अनुक्रमे ३,२०० व १,८०० रुपये देण्यात आले. शेतीचे काम झाल्यानंतर फावल्या वेळात इतर काम करण्यासाठी शिवणकलेचे शिक्षण देणारे एक केंद्र स्थापन झाले व त्यावर ९,४४५ रुपये खर्च करण्यात आले. अमदरी येथे ११,३२१ रुपये खर्चून सारोपयोगी सामानाचे एक दुकानही सहकारी पद्धतीवर उघडण्यात आले. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात विहिरीचे बांधकाम, घरबांधणी, वसतिगृह व जोडरस्ते यावर ५८,३०० रुपये खर्च करण्यात आले.

वर्गीकृत जमातींसाठी शैक्षणिक सोई—दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात वर्गीकृत जमातींच्या ३,१७४ विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण देण्यासाठी ८०,०१६ रुपयांच्या शिष्यवृत्त्या देण्यात आल्या. ९३५ विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक साहित्य पुरविण्यात आले. तसेच ७५ विद्यार्थ्यांच्या तीन वसतिगृहांसाठी ८२,७५५ रुपये अनुदान दिले गेले, आणि खाजगी शिक्षण सस्थेतून शिक्षण संपादन करणाऱ्या ५० विद्यार्थ्यांना ५९६ रुपयांचे शैक्षणिक शुल्क प्रदान करण्यात येऊन ४६ विद्यार्थ्यांना मॉट्रेकर्पथचे शुल्क म्हणून ६२४ रुपये देण्यात आले.

वर्गीकृत जमातींमध्ये असलेल्या क्षय व अन्य दुर्धर रोगांच्या इलाजासाठी १०,८०० रुपयांची औषधे दिली गेली. ह्यामुळे ३०० रोग्यांचा फायदा झाला. तसेच चारशे कुटुंबांना पत्रे आणि घराच्या बांधकामासाठी साहित्य देण्यात आले. दोन हरिजन वस्त्यातून ७० कुटुंबांच्या राहण्यासाठी व्यवस्थाही करण्यात आली. ह्या जमातींसाठी ६२,८८७ रुपये खर्चून ३६ विहिरींची दुरुस्ती करण्यात आली. ४ हजार रुपये खर्च करून चार सार्वजनिक सभागृहे बांधण्यात आली व त्यात वाचनालय, खेळण्याचे साहित्य इत्यादींची व्यवस्था करण्यात आली. या सभागृहांचा भजन कीर्तनादि सांस्कृतिक कार्यक्रमांसाठी उपयोग करण्यात येतो. ३४७ कुटुंबांना गृहोद्योगासाठी १२,७०० रुपयांचे अनुदान देण्यात आले. तसेच कलाकुसरीच्या सहकार मंडळासाठी दहा रुपये देण्यात आले.

ह्या मडळापैकी पाथरी येथील सावण उत्पादन सघ, परभणी येथील चर्मकार संघ व पूर्णा येथील चुना विटा सहकारी सघ उत्कृष्ट कार्य करीत आहे व बँडवादन, शिवणकाम, सुतारकाम वगैरेसारख्या गृहोद्योगाच्या कामासाठी ८६ कुटुंबांना १२ हजार रुपयाचे आर्थिक सहाय्य देण्यात येऊन दुधदुमत्याचा घदा करण्यासाठी वर्गीकृत जमातीच्या तेरा कुटुंबांना ३ हजार रुपयाची मदत देण्यात आली आहे.

दुसऱ्या योजनेच्या काळात अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यासाठी अस्पृश्यता निवारण सप्ताह मेळे, सांस्कृतिक कार्यक्रम, सहभोजन इत्यादि कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले. त्याप्रीत्यर्थ ८२५७ रुपये खर्च करण्यात आले. योजनेच्या कालावधीत केंद्र सरकार पुरस्कृत एक योजना अमलात आणली जाऊन ताडुलवाडी येथे एक अस्पृश्यता निवारण हरिजन वसाहत स्थापन करण्यात आली. सेलू येथे बागायत आणि कलाकार वगैरेसाठी दुसरी वसाहत करण्याचे ठरविण्यात आले आहे. दोन्ही योजना प्रगतीपथावर असून आतापर्यंत त्यावर १७,४४,६०० रुपये खर्च झाले आहेत.

भारताच्या द्वितीय पंचवार्षिक योजनेच्या काळात १ जानेवारी १९५८ मध्ये परभणी येथे समाज कल्याण योजनेचे कार्य सुरु झाले. आणि तदनुषंगाने समितीने परभणी समाज कल्याण योजना क्षेत्राची पहाणी करून सुमारे ३०००० लोकवस्तीचे क्षेत्र योजनेखाली घेतले. व त्यातहि २० खेडी घेण्यात येऊन झरी, सामूहिक कल्याण टाकळी, पेडगाव, पिंपरी व सिंगणापूर ह्या पाच ठिकाणी कल्याण केंद्रे स्थापन केली गेली प्रत्येकासाठी ५ मैलाच्या आतील तीन तीन खेडी उपकेंद्र म्हणून घेतली गेली.

योजना कार्याची कामे केंद्रावरील ग्रामसेविका व दाया यांच्याकडून सुरु करण्यात आली. बालवाडीचा कार्यक्रम दैनिक असून ३ ते ६ वर्षे वयाच्या मुलासाठी ह्या बालवाड्यातून खेळणी, गाणी, गोष्टी इत्यादि द्वारे मुलाना शिक्षण दिले जाते व त्याचबरोबर स्वच्छता, आरोग्य, निरनिराळे जीवनोपयोगी मूलोद्योग इत्यादि कार्यक्रम बालवाडी शिक्षणवर्ग घेतले जातात. तसेच सोशल वेलफेअर खात्याकडून ५ केंद्रासाठी शिवण व प्रौढ वर्गाचा कार्यक्रम यत्रे दिलेली आहेत. त्यामुळे केंद्रावर महिलासाठी दुपारचा शिवण वर्ग चालवला जाऊन महिलाना घरगुती असे शिवण, विणकाम, कागदकाम इत्यादि शिकविले जाते. त्याशिवाय प्रौढ वर्गातून महिलाना लेखन, वाचन, वैयक्तिक व सामाजिक आरोग्य, स्वच्छता, बालसंगोपन, छोटे उद्योगघडे इत्यादि घरगुती व आवश्यक विषयाचे शिक्षण दिले जाते या व्यतिरिक्त दायामार्फत ग्रामीण महिला व मुलासाठी वैद्यकीय मदत दिली जाते त्यामुळे गावकऱ्यांना सामान्य औषधोपचार, प्रसूतिपूर्व स्त्रियांची काळजी व औषधोपचार, प्रसूति कार्य, माता व मुलाची काळजी इ. बद्दल वैद्यकीय व अतिशय आवश्यक सोयी उपलब्ध झाल्या आहेत. तसेच महिला मडळातर्फे राष्ट्रीय व धार्मिक कार्यक्रम पार पाडले जातात.

१९५८-५९ साली १८७० मुलांनी बालवाडीचा फायदा घेतला व २६५३ मुलासाठी दूध वाटप करण्यात आले. १३,९६८ महिला व मुलावर वैद्यकीय उपचार करण्यात येऊन ६२९ स्त्रियांची बाळतपणे करण्यात आली. समाज शिक्षणाचे ६८५ वर्ग घेण्यात आले. शिक्षण व हस्त-व्यवसायासाठी ७०० वर्ग आयोजित करण्यात आले. ३१७० सांस्कृतिक कार्यक्रम पार पाडण्यात आले.

१९५९ मध्ये समाज कल्याण योजनेचे सामुहिक कल्याण योजनेत रूपांतर करण्यात येऊन पूर्वीचे वीस खेड्यांचे योजनाक्षेत्र आता १०० खेड्यांचे करण्यात आले. वरील क्षेत्रात पूर्वीची पाच धरून एकूण १० केंद्रे सुरू करण्यात आली व प्रत्येक केंद्राखाली दहा उपकेंद्रे उघडण्यात आली.

परभणी जिल्ह्यात विमुक्त जातीपैकी प्रामुख्याने पाथरी, लमाणी, वडार, कैकाडी आदि जातींचे लोक असून पूर्वी या जमातीच्या लोकांना गुन्हेगार समजत असत. गावापासून दूर रहात असल्यामुळे हे लोक जीवनाच्या सर्वत्र क्षेत्रात मागासलेले होते. त्यांचा शैक्षणिकदृष्ट्या उत्कर्ष साधण्यासाठी त्यांना शिष्यवृत्त्या, विनामूल्य शिक्षण, मोफत वस्त्रे इत्यादि सोयी उपलब्ध करून देण्यात आल्या. या जमातीच्या २२७ विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या देण्यात येऊन २० विद्यार्थ्यांच्या एका वसतिगृहाला ६४०० रुपये अनुदान दिले गेले याच जमातीतील डोंगरी विभागात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी तीन शाळा उघडण्यात आल्या आणि दोन शाळातून पौढ शिक्षणाचे पाठ देण्यात आले.

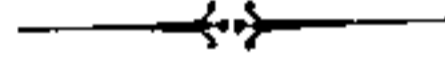
विमुक्त जातीच्या लोकांसाठी शैक्षणिक सोयी

आर्थिक सहाय्य—आर्थिकदृष्ट्या इतर समाजाच्या बरोबर आणण्याच्या दृष्टीने ह्या जातीतील चाळीस कुटुंबांना बैलजोड्या, बी-त्रियाणे, नागर वगैरे साहित्य पुरविण्यात आले. त्यांच्यासाठी आठ नवीन विहिरी बांधण्यासाठी व तीन जुन्या विहिरींची दुरुस्ती करण्यासाठी ६१०० रुपये खर्च करण्यात आले तर घराच्या बांधकामासाठी १२५ कुटुंबांना ९३३४ रुपये देण्यात आले. ह्या व्यतिरिक्त ह्या जातीच्या लोकांसाठी मालेगाव येथे २१०० रुपये खर्चून वसाहत बांधण्यात येत आहे.

इतर मागासलेल्या वर्गांच्या ६७८ विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या देण्यात येऊन शैक्षणिक अनुदान म्हणून १९ विद्यार्थ्यांना १५६७ रुपये देण्यात आले. १९५१ सालापासून मागासलेल्या वर्गांची व्याख्या जातीवर ठरविण्यात येत असे ती उत्पन्नावर ठरविण्यात आली व ही सवलत १२०० किंवा त्याहून कमी उत्पन्न असलेल्या पालकांच्या मुलांना लागू करण्यात आली. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात २४४४ विद्यार्थ्यांनी ह्या सवलतीचा फायदा घेतला. परभणी जिल्ह्यातील कळमनुरी, वसमत, हिंगोली आणि परतर हे तालुके अधिकसित ग्रामीण विभाग म्हणून घोषित केले आहेत. या विभागाच्या विकासासाठी या चारही तालुक्यात विविध योजना आसण्यात आल्या आहेत. ग्रामीण विभागातील शेतकऱ्यांना शेतीसाठी सहा ऑईल इंजिने देण्यात आली. २९ कुटुंबांना नागर पुरविण्यात आले. तसेच घुटिरोद्योगद्वारा चरितार्थ चालविणाऱ्या १९० कुटुंबांना ४८०० रुपयांचे सहाय्य देण्यात आले. ग्रामसेवक केंद्रावर हस्तव्यवसाय व समाज शिक्षण, वैद्यकीय कार्य इत्यादि दैनिक कार्यक्रम चालू करण्यात आले. महिला मंडळाची स्थापना करण्यात येऊन कर्मचारी वर्गाच्या मार्गदर्शनाखाली घरसुधारणा, घराची स्वच्छता, बिन-पुराच्या चुली, शोष खड्डे, खताचे खड्डे, शेतकी प्रात्यक्षिके, सांस्कृतिक कार्यक्रम इत्यादि कामे करून देण्यात आली.

समाज कल्याण योजनेला केंद्र व राज्य बोर्डाकडून मिळणाऱ्या आर्थिक मदतीला विकास गटाची मदत मिळून समाज कल्याणचे कार्य व्यवस्थित प्रकारे चालावे आणि महिला व मुले यांना अधिकाधिक फायदा मिळावा ह्या उद्देशाने समाज कल्याण योजनेचे सामूहिक कल्याण योजनेत परिवर्तन करण्यात आले. १९५९-६० साली ३२४ मुलांनी बालवाडीचा फायदा घेतला. ४८५ मुलांना दूध वाटण्यात आले. ६११७ महिला व मुलांवर वैद्यकीय उपचार करण्यात आले. ७१९

महिलांची बाळतपणे करण्यात आली. तसेच समाज शिक्षणाचे वर्ग व हस्त व्यवसायाचे ७८६ शिक्षण वर्ग भरविण्यात आले ह्या योजनेच्या अंतर्गत १३८९ सांस्कृतिक कार्यक्रम घेण्यात आले १० महिला मंडळे भरविण्यात आली. १९६०-६१ साली बालवाडीचा पायदा ३७० मुलांनी घेतला व ६३५८ महिला व मुलांवर औषधोपचार करण्यात आला ७५६ महिलांची प्रगतीपूर्व तपासणी करण्यात आली समाज शिक्षणाचे ३०६ व शिवण व हस्तव्यवसायाचे ४३० वर्ग घेण्यात आले त्याच्या जोडीला सांस्कृतिक कार्यक्रम घेण्यात येऊन २९ महिला मंडळे स्थापन करण्यात आली आहेत

स्थानिक स्वराज्य

देशाची उभारणी मजबूत पायावर करावयाची असल्यास प्रत्येक खेड्यात एक ग्रामपंचायत, एक शाळा आणि एक सहकारी संस्था असली पाहिजे असे मत आपल्या पत्रप्रधानांनी व्यक्त केले आहे. स्थानिक विकास कार्याकडे बारकाईने पाहता यावे, आवश्यक ती कामे प्राधान्य देऊन करता यावीत आणि स्थानिक जनतेत अशा कार्याबद्दल जागृती व त्याकरिता सहकार्य मिळविता यावे या दृष्टीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्व आगळेच आहे. हे महत्व ओळखूनच राज्य सरकारने ग्रामपंचायतीला अधिक कार्यशील आणि स्वयंपूर्ण करण्याच्या दृष्टीने जिल्ह्याच्या ठिकाणी परभणी येथे ग्रामपंचायत मंडळाची स्थापना केली होती. आता जिल्हा परिषदेकडे हे काम सौंपविण्यात आले आहे. या जिल्ह्यात एकूण ५४० ग्रामपंचायती असून त्याची संख्या तालुकानिहाय पुढीलप्रमाणे आहे.

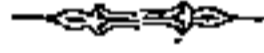
तालुक्याचे नाव	लोकसंख्या	एकूण खेडी	ग्रामपंचायती
१) परभणी	१,५०,०२३	१७४	४७
२) गंगाखेड	१,४५,६८४	१८१	७६
३) पाथरी	१,४२,२७२	१६३	६०
४) परतुड	१,०७,३८७	१९६	६४
५) जितूर	१,०८,४९७	२२७	४९
६) कळमनुरी	१,२७,२७९	२१२	६६
७) वसमत	१,२०,८८३	२०७	१०६
८) हिंगोली	१,०८,८३९	२२६	७२

जिल्ह्यातील लोकवस्ती लहान लहान खेड्यातून विखुरलेली असल्यामुळे ग्रामपंचायतीच्या क्षेत्रात त्याच्या दुपटीहून अधिक खेड्यांचा समावेश होतो. पाणीपुरवठा, रस्ते दुरुस्ती, आरोग्य या मूलभूत कर्तव्यांबरोबरच ग्रामीण जनतेच्या विकासाच्या योजनांची परिपूर्तता करण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीवरच आहे.

नगरपालिका:— या जिल्ह्यात ४ नगरपालिका पुढील गावात कार्य करतात. (१) परभणी, (२) मानवत, (३) वसमत, (४) हिंगोली आणि पुढील गावी पुरपालिका आहेत. (१) पूर्णा, (२) गंगाखेड, (३) सोनपेठ, (४) पाथरी, (५) सेठ, (६) परतुड, (७) जितूर, (८) कळमनुरी.

पाणीपुरवठा व ड्रेनेजच्या योजनाहि काही नगरपालिकांनी आपल्या हाती घेतल्या आहेत.

जिल्हा परिषदेच्या स्थापनेपूर्वी अस्तित्वात असलेल्या जिल्हाच्या लोकल बोर्डावर ४२ सभासद होते. त्यात २ जागा स्त्रियांसाठी, आठ हरिजनांसाठी, दोन आदिवासींसाठी राखून ठेवण्यात आल्या होत्या. इतर ३० सभासद सर्व सामान्य होते. बोर्डाला एक अध्यक्ष आणि एक उपाध्यक्ष होते. परभणी येथे जिल्हा लोकल जिल्हा लोकल बोर्ड बोर्डाचे प्रमुख कार्यालय होते. दळणवळणाची ग्रामीण विभागातील सोय, पाणीपुरवठा, ग्रामीण आरोग्य व्यवस्था इत्यादि बोर्डाच्या विविध कामाकरिता सभासदातून निरनिराळ्या समित्या नेमल्या असून लोकल फंड सेस आदींचे उत्पन्न, सरकारी मदत व देणग्या यांपासून बोर्डाला उत्पन्न होत असे; त्यातून ग्रामीण विभागातील रस्ते व जोड रस्ते तयार करणे त्याची दुरुस्ती करणे, ग्रामीण विभागात पाणीपुरवठ्याची व औषधोपचाराची सोय करणे ह्या गोष्टी प्रामुख्याने बोर्डाला कराव्या लागत असत.

जिल्हा परिषद

दिनांक १ मे १९६२ पासून महाराष्ट्रात लोकशाही विकेंद्रीकरण कायदा अमलात आला असून त्यानुसार जिल्हा परिषदांच्या निवडणुका झाल्या. ही घटना महाराष्ट्राच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनात मोठे परिवर्तन घडवून आणणारी आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विभागातील आजचे जीवन आणि १५ वर्षांपूर्वीचे जीवन यात बराच मोठा फरक पडला आहे. सर्वसामान्य शेतकरी आता विकास कार्याविषयी जागरूक होत असल्यामुळे परिणामत राजकीय दृष्ट्याहि जागृत होत चालला आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची आणि कामकऱ्यांची अस्मिता जागृत झाली आहे आणि म्हणूनच, या जागृत नवीन पिढीच्या आकांक्षा पूर्ण करणारा लोकशाही विकेंद्रीकरणाना हा धाडसी प्रयोग करण्यात येत आहे.

लोकशाही विकेंद्रीकरणाची नवी योजना, हे योग्य दिशेने धैर्याने टाकलेले पाऊल असून जिल्हा हा या योजनेचा मूलभूत घटक होय. बलवतराय मेहता समितीने सुचविल्याप्रमाणे तालुका हे मूलभूत विकास क्षेत्र न स्वीकारण्यास काही कारणे आहेत. पहिले कारण असे की लोकल बोर्ड, स्कूल बोर्ड, विकास मंडळे इत्यादि स्थानिक स्वरूपाच्या सस्था आजवर जिल्हापातळीवरच काम करीत आल्या आहेत तेव्हा या नवीन योजनेचा सागाडा उभारण्यासाठी, या परंपरेचा भक्कम आधार घेणे हितावह आणि सोयीचे ठरणार आहे. जनतेला सस्थाचा विचार जिल्हा पातळीवरून करण्याची सवय जडली आहे तिचाच उपयोग करणे इष्ट होईल. दुसरे असे की, 'जिल्हा' हाच घटक मानला तर स्थानिक नेतृत्वाच्या बाबीस पुरेसा वाव मिळेल. तिसरे म्हणजे योजनाबद्ध कार्यक्रम अमलात आणण्याच्या मार्गात, लहान घटकामुळे अनेक अडचणी उपस्थित होण्याची शक्यता आहे शिवाय साधनसामग्री निरनिराळ्या कार्यार्ताळ एकसूत्रीपणा, कर्मचारी आणि कामगार इत्यादि बाबतीत जिल्हा हेच अत्यंत सोयीस्कर क्षेत्र आहे.

बलवतराय समितीच्या अहवालात अप्रत्यक्ष निवडणुकीची कल्पना मांडण्यात आली असली तरी आपल्या राज्यात जिल्हा परिषद प्रत्यक्ष मतदानाने निवडल्या गेल्या आहेत. कारण अप्रत्यक्ष निवडणुकाबाबत लोकाना पुरेसा उत्साह वाटत नाही. त्यामुळे एकदा ग्रामपंचायतीच्या निवडणुका झाल्या की लोकांचा जिल्हा परिषदाशी तसा प्रत्यक्ष संबंध उरणार नाही. तेव्हा ज्या पातळीवरील सघटनेच्या हाती खरी सत्ता असेल, त्या सघटनेच्या निवडणुका प्रत्यक्ष मतदानानेच व्हावयास पाहिजेत. म्हणून जिल्हा परिषदांच्या निवडणुका प्रत्यक्ष होणे श्रेयस्कर ठरते.

विकास गटाचा अध्यक्ष, जिल्हा सहकारी सघटनेचा प्रमुख व इतर अशाच प्रकारच्या सघटनांचे प्रमुख जिल्हा परिषदांचे सभासद राहणार असले तरी प्रत्यक्ष निवडणुका लढविण्याची गरज नाही. त्याची निवड अप्रत्यक्षरीत्या होईल.

जिल्हाधिकार्याचे कार्यक्षेत्र परिषद कार्यापासून अलग ठेवण्यात आलेले आहे. जिल्हाधिकार्याचा परिषदेची सबंध येतो तो केवळ परिषदेचे नोकर निवडण्यासाठी असलेल्या समितीचे सदस्य या नात्याने पण जिल्हाधिकार्याच्या कार्यालयाच महत्व संपुष्टात येईल असे मानण्याचे कारण नाही. कारण जिल्हाधिकार्याला अन्य अनेक प्रकारची कामे जबाबदारीने पार पाडावयाची असून त्या दृष्टीने त्याला भरीव अधिकारही देण्यात आलेले आहेत. जिल्हाधिकार्याच्या अधिकाराचे व कार्यक्षेत्राचे स्थूलमानाने पुढील स्वरूप राहिले.

राज्यसरकारच्या आदेशानुसार जिल्हाधिकार्याला जिल्हा परिषदेच्या कामकाजासंबंधी कोणतीही माहिती अगर आकडेवारी मागविण्याचा अधिकार आहे.

जिल्हा परिषद अगर पंचायत समिती यांच्या ठरावाच्या अमलबजावणीने अगर अन्य कोणत्याही आदेशामुळे शांतताभंग होईल अगर जनतेस त्यामुळे त्रास होईल असे जिल्हाधिकार्याचे मत असले तर आपल्या लेखी आदेशाने अशी अमलबजावणी स्थगित करण्याचा त्याला अधिकार आहे. मात्र या आदेशाची प्रत सबंधित परिषद व कमिशनर यांच्याकडे पाठविली पाहिजे कमिशनरना सदर आदेशात जर तो फेरफार करण्याचा अधिकार आहे

निकड्याच्या प्रसर्गां सार्वजनिक आरोग्य व सुरक्षितता याबाबतीत काही विशेष असाधारण काम पार पाडणे असल्यास ती बाब परिषदेच्या कक्षेतील असली तरी जिल्हाधिकार्याला त्यासंबंधी जरूर ती व्यवस्था करण्याचा अधिकार आहे व यासाठी होणारा खर्च अगर द्यावयाचा मेहनताना परिषदेने देण्याची सूचना करण्याचा जिल्हाधिकार्याला अधिकार आहे.

जिल्हा परिषदेच्या कार्यासाठी द्यावयाच्या नोकराची निवड करण्यासाठी या कायदान्वये अस्तित्वात येणाऱ्या समितीवर जिल्हाधिकारी पदासिद्ध सभासद आहेत.

जिल्ह्यातील कायदा व सुव्यवस्था पालनाची जबाबदारी सर्वस्वी जिल्हाधिकार्याची आहे.

लोकशाही विकेंद्रीकरण कायदा अमलात आल्यापासून म्हणजेच १ मे, १९६२ पासून आपल्या राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा परिषदेची स्थापना करण्यात आली आहे. या परिषदेवरील प्रतिनिधि निवडून द्यावयाचे असून जास्तीत जास्त ३५,००० लोकसंख्येला एक या प्रमाणात हे प्रतिनिधि निवडले गेले आहेत. या परिषदेत प्रतिनिधींची संख्या जास्तीत जास्त साठ आणि कमीत कमी चाळीस राहिल. त्यात एक स्त्री प्रतिनिधि (सभासद), अनुसूचित जाति आणि सयुक्त सहकारी संस्थेचे अध्यक्ष हे सहयोगी सभासद म्हणून राहतील

ही परिषद जिल्ह्यातील विकास कार्याबाबत पूर्ण जबाबदार राहणार आहे आणि म्हणून परिषदेच्या स्थायी समिती, अर्थ समिति, बांधकाम समिति, सहकार समिति, शिक्षण समिति आणि आरोग्य समिति अशा अनेक समित्या असतील. जिल्हा परिषदेचा अध्यक्ष हा स्थायी समितीचा पदासिद्ध अध्यक्ष राहिल.

जिल्हा परिषदेसाठी एक मुख्य कार्यकारी अधिकारी आणि दुसरा उपमुख्य अधिकारी याची नियुक्ति राज्यशासकाकडून करण्यात आली आहे.

जिल्ह्यातील प्रत्येक गटासाठी पंचायत समिति असेल आणि ती लोकांनी निवडून द्यावयाची आहे या समितीत, निवडून आलेले सभासद, तसेच एक स्वीकृत सभासद, शेतकी सहकारी संस्थेचे अध्यक्ष, गटातील स्त्रिया, अनुसूचित जाति आणि जमाती यांचा प्रतिनिधि समितीत निवडून आलेला

नसल्याम प्रत्येकी एक, आणि पंचायतीच्या सभासदानीं निवडून दिलेले दोन सरपंच इतके सदस्य असतील.

पंचायत समितीसाठीं एक गटविक्रम अधिकाऱ्याची नेमणूक झाली आहे गटविकास अधिकारी हा पंचायत समितीचा पदसिद्ध चिटणीस असेल पंचायत समितीचे सभापति आणि उप-सभापति सभासदानीं निवडून घ्यावयाचे आहेत.

जिल्हा परिषदेवर कोणत्याहि विकास कार्याची अमलबजावणी अगर देखभाल करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात येईल आणि जिल्हा परिषद शासनाचे याबाबतीत एजन्ट म्हणून काम पाहील. जिल्हा परिषद शक्यतो सर्व कामे पंचायत समित्यामार्फत पार पाडील. काहीं ठराविक कामे पंचायत समित्यामार्फतच पार पाडलीं जातील. जिल्हा परिषदेकडे पुढील कामे सोपविण्यात आली आहेत

शेतकी शाळा स्थापन करणे, त्याची व्यवस्था ठेवणे, त्या सुस्थितीत राखणे आणि त्यांना अनुदाने देणे (सहाय्यित शेतकी शाळाना अनुदान देणे या बाबी समाविष्ट करून) परंतु त्यात पुढील

शेतकी

गोष्टींचा समावेश होणार नाही (१) अभ्यासक्रम ठरवून देणे (२) पाठ्य पुस्तके नेमून देणे (३) शेतकी शाळाची तपासणी, आणि, (४) वार्षिक परीक्षा घेणे. याशिवाय पुढील गोष्टीही जिल्हा परिषदेकडे राहतील. पीक स्पर्धा, पीक संरक्षण, पीक मोहिमा (खरीप आणि रब्बी पिकाच्या मोहिमा आणि प्रकृष्ट भातशेतीची लागवड घेऊन.) मिश्र खत व स्थानक खत, रासायनिक खत, शेतीची अवजारे आणि शेतीसाठी लागणारे लोखंड, पोलाद आणि सीमेंट याचे वाटप, सुधारलेल्या शेतीपद्धतीचे प्रात्यक्षिक, दुय्यम बीज केद्राचे आदर्श प्रात्यक्षिक, सुधारलेल्या त्रियाणाची आयात व वाटप. गुदामे बाधणे आणि त्याची व्यवस्था ठेवणे, शेतीची प्रगति व सुधारणा, घातक वनस्पतींचा नाश करणे, अन्यस्थानीय झाडे लावून ती आपल्या प्रदेशात वाढविणे.

पशुसंवर्धन—पशुवैद्यकीय सहाय्य. (जिल्ह्यातील गुरांची रुग्णालये वगळून परंतु गुराचे दवाखाने, पशुवैद्यकीय सहाय्य केंद्रे आणि खेड्यातील पशुवैद्यकीय पेट्या समाविष्ट करून) गुराच्या, घोड्याच्या आणि इतर पशुधनाच्या पैदाशीची सुधारणा (यात कृत्रिम रेतन उपकेंद्रे, प्रमुख ग्राम केंद्रे, वळू बैलाची प्रमुख केंद्रे, वैरण मुराविण्याचे खडे, तालुका आणि जिल्हा पशुधन सुधारणा सध व इतर तत्सम सस्था स्थापणे आणि मेंढ्याच्या सुधारलेल्या पैदाशीचे वाटप याचा समावेश होतो. सुधारलेल्या कोंबड्या पुरविणे. गुरांची प्रदर्शने व मेळावे भरविणे या गोष्टीहि त्यात येतात.

जंगले—गावजंगले व कुरणे (यात कुरणाचा व इधनाकरिता गावजंगलाचा विकास करावयाच्या उपाययोजनाचा समावेश होतो.)

समाज कल्याण—मागासलेल्या वर्गाचा शैक्षणिक विकास—यात पुढील बाबींसंबंधीच्या उपाययोजनाचा समावेश होतो.

मागासलेल्या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या, नादाप्या व परीक्षेची फी देणे, आणि

मागासलेल्या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांकरिता वसतिगृहे आणि शाळा स्थापन करणे आणि त्याची व्यवस्था ठेवणे. यात वसतिगृहाचे बांधकाम आणि त्यांची व्यवस्था करणे यासाठी सहाय्यित वसतिगृहास अनुदाने देण्याचा आणि अशा वसतिगृहास आणि शाळास इतर सहाय्य देण्याचा समावेश होतो. परंतु त्यातून जिल्हापेक्षा अधिक क्षेत्रासाठींची वसतिगृहे वगळण्यात येतील.

मागासलेल्या वर्गाचा आर्थिक विकास : यात पुढील बाबींचा समावेश होतो:—

शेतीची साधनसामग्री खरेदी करण्यासाठी व्यक्तिशः शेतकऱ्यास कर्जाच्या व अर्थसहाय्याच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य देणे,

कुटीरोद्योग आणि उद्योगधंदे यासाठी व्यक्तिशः कारागिरास कर्जाच्या व अर्थसहाय्याच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य देणे,

विमुक्त जातींना चरखे पुरविणे. मागासलेल्या क्षेत्रात दळणवळणाचा विकास करणे

सहकारी स्टोअर्सची व्यवस्था ठेवणे आणि कर्मचाऱ्यांच्या व्यवस्थेसाठी बहुउद्देशीय सहकारी संस्थास अर्थसहाय्य देणे (ज्यांचे खेळते भाडवल, प्रत्येकी पाच लाख रुपयाहून अधिक नाही आणि ज्यांचे अधिकारक्षेत्र जिल्हापेक्षा कमी आहे अशा सहकारी संस्थांशी संबंध येत असेल तेथवर),

हस्तव्यवसायाच्या केंद्रांची स्थापना करणे, आणि गुरांच्या पैदाशीचा आणि कुक्कुटप्रजनन केंद्रांचा विकास करणे.

अस्पृश्यतेचे निवारण यात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो:—

हरिजन सताह साजरे करणे, झुणका भाकर कार्यक्रम घडवून आणणे; सर्व हिंदु आणि हरिजन यांच्यातील आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन देणे, आणि अस्पृश्यता निवारण्यासाठी उत्कृष्ट काम करणाऱ्या खेड्यास बक्षिस देणे

मागासलेल्या वर्गाच्या हितसंवर्धनाचे कार्यक्रम यात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.—

महिलांच्या आणि बालकांच्या हितसंवर्धनाचे कार्यक्रम व योजना आखणे, बालवाड्याची स्थापना करणे व त्याची व्यवस्था ठेवणे, मागासलेल्या वर्गाच्या विकासासाठी प्रचार व प्रसिद्धी सुरू करणे, मागासलेल्या वर्गासाठी करमणुकीचे कार्यक्रम आयोजित करणे, सामाजिक मेळे भरविणे, मागासलेल्या वर्गासाठी सस्कार केंद्रे, सामूहिक व करमणुकीची केंद्रे आणि सामूहिक सभागृहे स्थापणे, विमुक्त जातींना कपडे पुरविणे, औषधे खरेदी करण्यासाठी व्यक्तींना आर्थिक सहाय्य देणे आणि स्वतः मदत देऊ केलेल्या संस्थाना वैद्यकीय मदत देण्यासाठी अनुदाने देणे, मागासलेल्या वर्गाच्या इसमासाठी घराची तरतूद करणे, आणि पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरींची तरतूद करणे.

मागासलेल्या वर्गाचे प्रशिक्षण, यात पुढील बाबींचा समावेश होतो —

प्रशिक्षण शिविरांचे आयोजन करणे; आणि तांत्रिक प्रशिक्षण आणि पारंपारिक व्यवसायाच्या सुधारलेल्या पद्धतीचे प्रशिक्षण देणे

शिक्षण—प्राथमिक शाळांची आणि मूलोद्योग शाळांची स्थापना, व्यवस्था, त्या सुस्थितीत ठेवणे, त्याची तपासणी करणे आणि त्यांना भेटी देणे, सहाय्यित शाळाना अनुदाने देणे, पुढील गोष्टी जिल्हा परिषदांच्या कक्षेत येत नाहीत :—

अभ्यासक्रम ठरवून देणे, पाठ्य पुस्तके ठरविणे, शिष्यवृत्त्या देण्यासाठी परीक्षा घेणे, विदर्भातील प्राथमिक शाळा प्रमाणपत्र परीक्षा आणि चौथ्या वर्गाच्या परीक्षा घेणे, आणि मुंबई प्राथमिक शिक्षण अधिनियम १९४७ अन्वये राज्य सरकारकडे सुपूर्द केलेले इतर अधिकार वापरणे.

माध्यमिक शाळांची स्थापना, त्या सुस्थितीत ठेवणे, त्याची तपासणी करणे आणि त्यांना भेटी देणे. परंतु ह्यातून पुढील गोष्टी वगळण्यात आल्या आहेत.—

अभ्यासक्रम ठरविणे, पाठ्य-पुस्तके ठरविणे; परिक्षण अनुदानाचे दर आणि त्यासाठीच्या शर्ती ठरविणे; उच्च शाळांचे उच्चतर माध्यमिक शाळात रूपांतर करण्यासाठी परवानगी देणे फीचे दर व मान्यतेच्या सर्वसाधारण शर्ती ठरविणे प्राथमिक आणि उच्च शाळांच्या शिष्यवृत्तीसाठी परीक्षा घेणे; आणि सहाय्यक-अनुदान-सहितेनुसार, शिक्षण-संचालकाकडे विशेषरीत्या सौपविण्यात किंवा राज्य सरकारकरिता राखून ठेवण्यात येतील असे इतर अधिकार.

खाजगी माध्यमिक शाळांच्या बाबतीत, अनुदाने व कर्जे याबाबत केवळ शिफारस करणे आणि शिक्षण संचालकाची मंजूरी मिळाल्यानंतर त्यांचे वाटप करणे, प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाच्या सवधात विद्यार्थ्यांस कर्जे आणि शिष्यवृत्त्या देणे, माध्यमिक शाळांच्या इमारती बांधणे आणि त्या सुस्थितीत ठेवणे; इतर शैक्षणिक उद्दिष्टे; शाळासाठी साधनसामग्री व क्रीडागणे याची तरतूद करणे.

वैद्यकीय—तालुका दवाखाने आणि तालुका दवाखान्याच्या दर्जात वाढ करणे. सिव्हील आणि कॉटेज रुग्णालये, त्याचप्रमाणे सिव्हील रुग्णालयाप्रमाणे असलेली इतर मोठी सरकारी रुग्णालये वगळून इतर रुग्णालये, वैद्यक व्यवसायींची अर्थ-सहाय्यत केंद्रे, ग्रामीण वैद्यकीय मदत केंद्रे आणि सार्वजनिक वैद्यकीय मदत यावर देखरेख ठेवणे. पिसाळलेली कुत्री चावल्यानंतर, निर्धन इसमावर त्यासाठी प्रतिबंधक असा इलाज करणाऱ्या सस्थाना आर्थिक-सहाय्य देणे

आयुर्वेद—आयुर्वेदिक व युनानी दवाखाने; (यात अशा दवाखान्यांना अनुदाने देण्याचा समावेश होतो.) खेड्यातील आयुर्वेदिक औषधाच्या पेठ्यातील औषधाचा साठा पुन्हा भरून काढणे.

सार्वजनिक आरोग्य—प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, फिरती आरोग्य पथके, वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्यासाठीची एकत्रित पथके याची व्यवस्था पाहणे, देवीप्रतिबंधक लस टोचणे, शालेय आरोग्य सेवा 'यॉज' रोगाविरुद्ध उपचारासाठी उपाययोजना, प्रसूति व शिशुकल्याण केंद्रे, खेड्यात औषधी पेठ्या ठेवणे, आरोग्य शिक्षणासाठी सोयी, ग्रामीण साफसफाई, सार्वजनिक आरोग्य रक्षणासाठी आवश्यक ती उपाययोजना करणे. गलिच्छ वस्त्यांचे पुनर्वसन (त्या कारणासाठी खाजगी व्यक्तीस किंवा सस्थास कर्जे देण्याचा समावेश करून)

इमारती व दळणवळण—ग्रामीण रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते, प्रमुख जिल्हा रस्ते, आणि वरील रस्त्यावरील पूल यांचे बांधकाम, ते सुस्थितीत राखणे व त्याची दुरुस्ती करणे ग्रामीण उद्याने आणि बगीचे (राष्ट्रीय उद्याने व बगीचे वगळून.) जिल्हा परिषदेच्या गरजांच्या सवधातील प्रशासन-विषयक आणि इतर इमारतींचे बांधकाम, रस्त्याव्यतिरिक्त दळणवळणाची इतर साधने, सार्वजनिक नावा, रस्त्यांच्या आजूबाजूस झाडे लावणे, छोटे लोहमार्ग व ट्रामचे मार्ग, टेलिफोन लाईन्स याची जबाबदारी घेणे.

सार्वजनिक आरोग्यविषयक इंजिनियरिंगची कामे—ग्रामीण पाणीपुरवठा, ग्रामीण विभागातील जत्रासाठी सुरक्षित पाणीपुरवठा, ग्रामीण गटार, पिण्यासाठी, स्नानासाठी किंवा स्वय-पाकासाठी लागणारे पाणी दूषित होऊ नये म्हणून त्याचे संरक्षण करण्यासाठी बांधकाम. (प्रत्येक बाबतीत पाच लाख रुपयांहून अधिक भाडवली खर्चाच्या योजना वगळून.)

पाटबंधारे—छोटी पाटबंधार्याची कामे [प्रत्येकी २५० एकर किंवा त्याहून कमी एकर (जमीन) भिजविणारी जलसिंचनाची कामे.]

उद्योगधंदे व कुटीरउद्योग—स्थानिक उद्योगधंदे, स्थानिक कला (कुटीरउद्योग व लहान प्रमाणावरील उद्योगधंदे याचे बाबतीत दहा हजार रुपयापर्यंतची कर्जे मंजूर करण्याच्या मर्यादेपर्यंत.) जिल्हापेक्षा मोठ्या क्षेत्रासाठी असलेल्या सशोधन सस्था आणि सस्था वगळून प्रशिक्षण सस्था आणि शाळा. प्रशिक्षण-उत्पादन केंद्रे आणि उत्पादन केंद्रे विक्री भाडारें व विक्रीची दुकानें. वैयक्तिकरीत्या कारागिरास सहाय्यक अनुदानें व कर्जे देणे. प्रशिक्षण घेणारास विद्यावेतन देणे. कुटीर उद्योग आणि ग्रामोद्योग याची वाढ व विकास. कुटीर उद्योग किंवा ग्रामोद्योग यातील उत्पादनासाठी विक्रीच्या सोयी उपलब्ध करून देणे औद्योगिक सस्थास सहाय्यक अनुदानें व कर्जे देणे हात-माग; वजने व मापे अधिनियम याच्या अमलबजावणीशी संबंधित असलेले अमलबजावणीचे काम.

सहकार—सहकारी सस्थाची नोंदणी (ज्या सस्थाचे खेळते भाडवल पाच लाख रुपयाहून अधिक नसेल आणि ज्याचे अधिकारक्षेत्र एका जिल्हापेक्षा अधिक नाही, केवळ अशाच सस्थाच्या बाबतीत.) सहकारी सस्थाची वाढ करणे आणि त्याची व्याप्ति वाढविणे (सर्व प्रकारच्या सहकारी सस्थाच्या बाबतीत.) राज्य सरकारकडून आर्थिक-साहाय्य मिळण्यासाठी सहकारी सस्थाच्या अर्जांचे प्रवर्तन करणे. शेअर भाडवलात सहभागी होण्याच्या बाबतीत सहकारी सस्थाचे (सहकारी सस्थाच्या रजिस्ट्रारकडून निर्दिष्ट करण्यात येतील अशा) अर्जांचे, सयुक्त सस्थाकडे प्रवर्तन करणे. ज्या बाबतीत, सहकारी सस्थाच्या रजिस्ट्रारने घालून दिलेल्या शर्तीप्रमाणे राज्य सरकार ज्या सस्थाचे शेअर घेऊ शकते अशा सहकारी सस्थाचे शेअर घेणे. शेतमाल विक्रीवर देखरेख नियंत्रण ठेवणे (हे देखरेखीचे व नियंत्रणाचे काम केवळ जिल्हापातळीवरीलच असेल)

प्रकाशन—फिरत्या प्रकाशन गाड्या, जिल्हा प्रदर्शने आयोजित करणे, करमणुकीच्या कार्यक्रमाद्वारे प्रसिद्धि, ग्रामीण विभागासाठी नभोवाणीचे कार्यक्रम.

सामूहिक विकास—सामूहिक विकास कार्यक्रम स्थानिक विकास कामाचा कार्यक्रम

समाज शिक्षण—सामूहिक मनोरजन केंद्रे, प्रौढ साक्षरता केंद्रे, क्रीडा, क्रीडागणे, सामग्री, इत्यादि आणि कल्याणकारी सघटना, किसान मेळे, बाहेरील भागाना भेटी देण्याचा कार्यक्रम आखणे, माहिती वितरण, अल्पमुदतीची शिबिरे, महिला सघटना व कल्याण, शिशु-सघटना व कल्याण, फिरत्या चित्रपट गाड्या, ग्रथालय आणि वाचनालये, जत्रा, देखावे आणि प्रदर्शन, ग्रामीण घरबांधणी.

संकीर्ण—ग्रामोद्धार, आदर्श गावे वसविणे (त्यासाठीची अनुदाने आणि कर्जे धरून), खेड्याचे आर्थिक कल्याण, लोकांचे आरोग्य सुरक्षितता, सुख किंवा सोय याची ज्यामुळे वाढ होण्याचा सभव आहे अशी स्थानिक स्वरूपाची कामे, बाजार, धर्मशाळा, विश्रामगृहे, मुशाफिरखाने, सराई वगैरे, चावड्या, इतर सार्वजनिक सस्था, औद्योगिक बेकारी वगळून (इतर) स्थानिक बेकारी, गावठाणाची सुधारणा करणे व ती वाढविणे (त्या कारणासाठी द्यावयाची अनुदाने व कर्जे धरून), नवीन गावठाणे वसविणे (त्या कारणासाठी द्यावयाची अनुदाने व कर्जे धरून) जिल्हा परिषदेच्या कर्मचाऱ्यांचे स्वास्थ्य, जिल्हा परिषदेच्या कर्मचाऱ्यांसाठी घराची तरतूद, सार्वजनिक जागात आणि उद्यानात झाडे लावणे व त्याची जोपासना करणे, रानटी जनावराचा नाश करण्याबाबत बक्षिसे देणे, जाहीर सत्कार, समारंभ आणि मनोरजन, स्थानिक यात्राबाबत व्यवस्था करणे, दफनभूमि व दहन भूमि (प्रेताची विल्हेवाट लावण्याचे काम धरून) याची व्यवस्था ठेवणे, ग्राम पंचायतीचे पंच, सरपंच आणि विनसरकारी इसम याची समेळने भरविणे, स्थानिक भटक्या गरीब लोकांना मदत, गरीबांसाठी घराची व्यवस्था करणे.

पंचायत समितीच्या अधिकार क्षेत्रातील कामे

शेतकी—खरीप व रबी पीक मोहिमा; प्रकृष्ट भातशेतीची लागवड, शेतीची प्रगति व सुधारणा; सुधारलेल्या शेतीपद्धतीचे प्रात्यक्षिक व त्याबाबत प्रचार करणे आणि नमुनेदार शेतकी सस्था स्थापन करणे व त्या सुस्थितीत ठेवणे, शेतीविषयक सुधारलेल्या अवजाराचा प्रचार करणे; फळ व माजीपाला यांच्या उत्पादनात वाढ करणे; गुदामे बांधणे व त्याची व्यवस्था ठेवणे, रासायनिक खते, शेतीची अवजारे व शेतीसाठी लागणारे लोखंड, पोलाद व सिमेंट याचे वांटप करणे.

पशुसंवर्धन—खेड्यातील पशुवैद्यकीय पेठ्या, पशुवैद्यकीय साहाय्य केंद्रे, तालुका पशुधन सुधारणा सभ व तशाच प्रकारच्या सस्था स्थापन करणे, वैरण सुधारण्याच्या जागा, वैरण मुरवावयाचे खड्डे, कोंबड्यांच्या सुधारलेल्या पैदाशीचे वाटप, मेंढ्यांच्या सुधारलेल्या पैदाशीचे वाटप, गुराढोराची प्रदर्शने व मेळावे भरविणे.

जंगले—गाव जंगले व कुरणे. (चागल्या प्रतीचे गवत लावण्याच्या कार्याचा समावेश करून), कुरण व जळण यांच्या कारणासाठी गाव शिवारांच्या विकासासाठी उपाययोजना.

समाजकल्याण—मागासलेल्या वर्गाचा आर्थिक विकास, यात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.—शेतीची साधनसामग्री खरेदी करण्यासाठी कर्जे व अर्थसहाय्य यांच्या रूपाने व्यक्तिशः शेतकऱ्यांस आर्थिक साहाय्य देणे; कुटीरोग व व्यवसाय यासाठी कर्जे व अर्थसहाय्य यांच्या रूपाने व्यक्तिशः कारागिराना आर्थिक साहाय्य देणे, विमुक्त जातींना चरखे पुरविणे, हस्तव्यवसाय केंद्राची स्थापना करणे.

अस्पृश्यता निवारण—यात पुढील गोष्टींचा समावेश होता—

हरिजन सत्ताह साजरे करणे, स्वर्ण हिंदु व हरिजन यांच्यातील आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन देणे, आणि

मागासलेल्या वर्गाच्या हितसंवर्धनाचे कार्यक्रम—यात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.— महिल्यांच्या व बालकांच्या हितसंवर्धनाचे कार्यक्रम व योजना; बालवाड्याची स्थापना करणे व त्याची व्यवस्था ठेवणे, मागासलेल्या वर्गाच्या विकासासाठी प्रचार व अशा कार्यक्रमास प्रसिद्धि देणे, मागासलेल्या वर्गासाठी करमणुकीचे कार्यक्रम आयोजित करणे, सामाजिक मेळे भरविणे, मागासलेल्या वर्गासाठी सस्कार केंद्रे, सामूहिक व करमणुकीची केंद्रे आणि सामूहिक सभागृहे बांधणे, विमुक्त जातींना कपडे पुरविणे, औषधे खरेदी करण्यासाठी व्यक्तींना आर्थिक सहाय्य देणे आणि स्वतः हून भदत देऊ केलेल्या स्थाना वैद्यकीय मदत देण्यासाठी अनुदाने देणे, मागासलेल्या वर्गाच्या इर्ष्यासाठी घराची तरतूद करणे, आणि पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरींची तरतूद करणे.

शिक्षण—प्राथमिक शाळेच्या इमारती बांधणे व त्या सुस्थितीत ठेवणे. प्राथमिक शाळा-साठी साहित्य व खेळाची भेदाने याची तरतूद करणे.

वैद्यकीय—वैद्यक व्यवसायींची अर्थ सहाय्य केंद्रे; ग्रामीण वैद्यकीय मदत केंद्रे,

आयुर्वेद—खेड्यातील आयुर्वेदिक औषधांच्या पेठ्यातील औषधाचा साठा पुन्हा भरून काढणे.

सार्वजनिक आरोग्य—प्रसूति व शिशुकल्याण केंद्रे, खेड्यात औषधी पेठ्या ठेवणे, ग्रामीण साफसफाई, सार्वजनिक आरोग्यरक्षणासाठी आवश्यक ती उपाययोजना करणे.

इमारती व दळणवळण.—ग्रामीण रस्ते बाधणें, ते सुस्थितीत ठेवणें व त्याच्या दुस्त्या, ग्रामीण रस्त्यावर पूल व नाले बाधणें, सार्वजनिक (तरी) नावा. रस्त्याच्या आजूबाजूस झाडे लावणें;

सार्वजनिक आरोग्यविषयक इजिनीअरिंगची कामें.—ग्रामीण पाणीपुरवठ्याच्या विहिरी, गावात जमिनीच्या पृष्ठभागावर गटारे बाधणें.

कुटीरोद्योग --वैयक्तिकरीत्या कारागिरास सहाय्यक अनुदानें व कर्जे देणे; कुटीरोद्योग व ग्रामोद्योग यांची वाढ व विकास करणें,

सहकार—सहकारी चळवळीची वाढ करणे व तिची व्याप्ति वाढविणें.

प्रकाशन—ग्रामीण नभोवाणी कार्यक्रम, करमणुकीच्या कार्यक्रमाद्वारे प्रसिद्धि

सामाजिक विकास—समाज विकास कार्यक्रम, स्थानिक विकास कामाचा कार्यक्रम.

समाजशिक्षण—समाज मनोरजन केंद्रे, प्रौढ साक्षरता केंद्रे, क्रीडा, क्रीडागणें, सामग्री आणि कल्याणकारी संघटना, शेतकऱ्यांचे मेळावे, बाहेरील भागाना भेटी देण्याचा कार्यक्रम आखणें, माहिती वितरण, अल्पमुदतीची शिबिरे, महिला संघटना व कल्याण, शिशु संघटना व कल्याण, फिरत्या चित्रपट गाड्या, ग्रथालयें व वाचनालयें, जत्रा, देखावे व प्रदर्शनें.

संकीर्ण—ग्रामीण घर बाधणी, ग्रामोद्वार, आदर्श गाव बसविणे (त्यासाठीची अनुदानें व कर्जे धरून), खेड्याचे आर्थिक कल्याण, लोकांचें आरोग्य, सुरक्षितता, सुख किंवा सोय यांची ज्यामुळे वाढ होण्याचा संभव आहे अशी स्थानिक स्वरूपाची कामें, बाजार, धर्मशाळा, विश्रांतिगृहें, मुशाफिरखाने, सराई वगैरे, चावड्या, इतर सार्वजनिक संस्था, औद्योगिक बेकारी वगळून इतर स्थानिक बेकारी, गावठाणाची सुधारणा करणें व ती वाढविणें (त्यासाठी घ्यावयाची अनुदानें व कर्जे धरून), नवीन गावठाण बसविणें (त्यासाठी घ्यावयाची अनुदानें व कर्जे धरून), सार्वजनिक जागा व बागा यामध्ये झाडे लावणें व त्याची जोपासना करणें रानटी जनावरांचा नाश करण्याबाबत बक्षिसे, जाहीर सत्कार व समारंभ आणि मनोरजन, स्थानिक यात्राबाबत व्यवस्था करणें, ग्रामपंचायतींचे पंच, सरपंच व त्रिनसरकारी इसम याची समेलने, स्थानिक भटक्या गरीब लोकांना मदत, गरीबासाठी घराची व्यवस्था करणें.

कां हीं लो को प यो गी स रथा

औद्योगिकरणाने राष्ट्रीय विकासाच्या प्रगतींत ज्याप्रमाणें गति निर्माण होते त्याचप्रमाणें समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीकरिता उपलब्ध राष्ट्रीय संपत्तीचा पूर्णपणें विनियोग विद्युत् शक्तीच्या साहाय्याने जलद गतीने होऊ शकतो. अन्नात्पादनापासून तो थेट विकास विद्युत् निर्मिती आणि आघाडीवरील औद्योगिकरणाच्या सर्व क्षेत्रांत विद्युत् शक्ते आवश्यक ग्रामीण विद्युतीकरण अशी बाब ठरू पाहत आहे परभणी जिल्ह्यांत आतापावेतो विद्युतीकरण योजनेबद्दल काहीच प्रगति नव्हती. तथापि हिंगोली शहरात आणि खास परभणीस एकेक विद्युतगृह स्थापन झाले असून ह्या दोन्ही ठिकाणी विजेचा संचार झाला आहे. बाकीच्या ठिकाणी लवकरच विजेचा पुरवठा केला जाईल.

ग्रामीण विभागातील जनतेला राज्य व राष्ट्र उभारणीच्या प्रगतीपर कार्याची चलचित्रपटाद्वारे माहिती देऊन विकास कार्यातील त्याची सुप्त शक्ति जागृत करण्याचे काम प्रसिद्धि विभागातकें करण्यात येते. त्याचप्रमाणे चालू घडामोडीची माहिती, विविध खात्यासंबंधीची माहिती व कार्याची प्रगति, हस्तपत्रिका व पोस्टर्स आदींच्या सहाय्याने ग्रामीण विभागापर्यंत पोहचविली जाते. प्रसिद्धि विभागाला एक मोटार असून त्यात चित्रपटाचें संपूर्ण साहित्य असते. संपूर्ण जिल्ह्यांत चित्रपट प्रकाशनानें ग्रामीण जनतेचें मनोरजन व लोकशिक्षण केलें जात असून प्रसिद्धि कचेरी परभणी येथें आहे. फिरत्या गाडींतून चलचित्रपट दाखविण्याचें काम आता जिल्हा परिषदेकडे सोपविण्यात आले आहे.

जिल्ह्यातील विविध विभागाने केलेल्या कार्याच्या प्रगतीचा वृत्तांत नकाशे, छायाचित्रे व मॉडेल्स याद्वारे सकलित करून परभणी येथील जिल्हा माहिती केंद्रात ठेवला असून त्यात प्रमुख दैनिके, साप्ताहिके व मासिके तसेच सर्व प्रकारची सरकारी माहितीयुक्त पुस्तके मोफत वाचण्यासाठी ठेवण्यात आली आहेत. जिल्ह्यातील वृत्तपत्राचे संपादक व वृत्तपत्रप्रतिनिर्धाना जिल्ह्यातील विविध विकास कार्याच्या प्रगतीचें प्रत्यक्ष अवलोकन करता यावे व जनतेसमोर असे कार्य असावें म्हणून प्रसिद्धि विभागातकें पत्रकाराना विकास कार्ये दाखविण्यात येतात.

महाराष्ट्र सरकारच्या प्रसिद्धि खात्याच्या ग्रामीण रेडिओ विभागातकें सामुदायिक श्रवणासाठी ग्रामपंचायती, सहकारी संस्था, नगरपालिका अथवा यासारख्या जबाबदार संस्थाना रेडिओ सेट्स मिळू शकतात. सुरवातीला रेडिओ बसविण्याची वर्गणी १७५ रुपये व त्याचा वर्षभराचा दुस्तती व बॅटरीचा खर्च ६० रुपये भरावा लागतो व त्यानंतर दरवर्षाला ६० रुपये वर्गणी भरावी लागते. या जिल्ह्यातील रेडिओ बसविण्यासाठी व त्याची व्यवस्था पाहण्यासाठी एका स्वतंत्र टेक्निशियनची नेमणूक करण्यात आली असून त्याची कचेरी परभणी येथें आहे. त्याच्याकडे स्वतंत्र

मोटार दिली असून नवीन रेडिओ बसविण्याचे काम तसेच बसविलेल्या रेडिओच्या दुस्स्तीचे काम ते पाहत असतात. ग्रामीण रेडिओ विभागाचे हे कार्यहि आता जिल्हा परिषदेकडे सोपविले आहे

ग्रामीण नभोवाणी मंडळ—अखिल भारतीय आकाशवाणीच्या प्रादेशिक केंद्रावरून ग्रामीण विभागातील श्रोत्याकरिता खास कार्यक्रम रूढीतून प्रसारित करण्यात येतात. ग्रामीण भागातील शेतकरी वर्गात या कार्यक्रमांने इतकी आपुलकी निर्माण झाली आहे की, कार्यक्रम ऐकल्यानंतर त्यावर ते चर्चा करतात व आपली मते सबधित केंद्राधिकाऱ्यास कळवितात. त्याच्या मतांचा योग्य तो विचार केला जातो व कार्यक्रमातून त्याच्या प्रश्नांचीहि उत्तरे देण्यात येतात. या जिल्ह्यातील ग्रामीण विभागात आतापावेतो बसविण्यात आलेले रेडिओ पुढीलप्रमाणे आहेत.—

१) परभणी तालुका—१२ (२) कळमनुरी तालुका—२ (३) जिंनूर तालुका—१ (४) परतुड तालुका—१ (५) पाथरी तालुका—१ (६) गगाखेड तालुका—६ (७) वसमत तालुका—३ (८) परभणी शहर—१

टपाल व तार खाते—डोंगरकपारीच्या भागातून वस्ती करून राहिलेल्या या जिल्ह्यातील जनतेचा बाहेरील जगाशी सबध ठेवण्याचे व त्याच्या हितसबधाची देवाणघेवाण करण्याचे काम टपाल व तारखात्यामार्फत केले जाते. लहान मोठ्या वस्तीची या जिल्ह्यात १५०० खेडी असली तरी पोस्ट विभागाने पोस्ट कचेऱ्यामार्फत बहुसंख्य ग्रामीण जनतेची टपाल मिळण्याची व पाठविण्याची सोय केलेली आहे. परभणी हे जिल्ह्यातील पोस्टाचे प्रमुख केंद्र आहे.

पोस्ट ऑफिसे :—जिल्ह्यातील पोस्ट व तारखात्याच्या व्यवस्थेप्रमाणे जिल्ह्याचे विभाग पाडण्यात आले आहेत.

दूरध्वनि व तारव्यवस्था—जिल्ह्यातील सब् पोस्ट ऑफिसे खालील ठिकाणी आहेत.—
१) वसमतनगर (२) जिंनूर (३) गगाखेड (४) हिंगोली (५) मानवत (६) पालम (७) परतुड (८) पाथरी (९) पूर्णा (१०) सेळ (११) परभणी स्टेशन (१२) सोनपेठ (१३) सातोनासुपणे (१४) कळमनुरी दूरध्वनीची स्वतंत्र केंद्र जिल्ह्यात पाच ठिकाणी असून ती पुढीलप्रमाणे आहेत. (१) परभणी (२) सेळ (३) मानवत (४) परतुड आणि (५) हिंगोली व पब्लिक कॉल ऑफिसेस १० ठिकाणी आहेत.

वृत्तपत्रे—परभणी जिल्ह्यात एकहि मासिक प्रकाशित होत नाही ह्या ठिकाणी फक्त एक हिंदी आणि तीन मराठी अशी चार वृत्तपत्रे प्रसिद्ध होतात. “ परभणी समाचार ” हे हिंदी वृत्तपत्र असून ते साप्ताहिक आहे व ते नियमितपणे शनिवारी प्रकाशित होते. तसेच “ जागृति ” हे मराठी साप्ताहिक गुरूवारी व “तरुण महाराष्ट्र”हि त्याच दिवशी प्रकाशित होते. तसेच मराठी ‘लोककल्याण’ दर गुरूवारी प्रसिद्ध होते.

मनोरंजनाची गृहे—या जिल्ह्यात स्थानिक स्वरूपाची १४ थिएटर्स व तीन फिरती मनोरंजनगृहे आहेत. स्थानिक मनोरंजन गृहे खालील भागातून आहेत परभणी, गगाखेड, पाथरी, हिंगोली, जिंनूर, परतुड आणि फिरती मनोरंजन गृहे परतुड, कळमनुरी आणि वसमत.

राष्ट्रभारणीच्या कामी प्रत्येकाचा हात लागावा आणि अधिक संपन्नतेचें जीवन जगता याचें या दृष्टीने ग्रामीण पातळीवरहि अल्पबचतीचें कार्य नेऊन पोहोचविण्याकरिता विविध क्षेत्रातील व्यक्ति, कार्यकर्ते आणि सरकारी अधिकाऱ्यांचे जिल्हाधिकाऱ्यांच्या जिल्हा अल्पबचन सहकार मंडळ अध्यक्षतेखाली एक अल्पबचत सहाय्यार मंडळ कार्य करीत असून त्याची कचेरी परभणी येथे आहे या जिल्ह्यात सरकारी व बिन सरकारी कचेऱ्या आणि विद्यार्थी व शिक्षक यांचे बचत गट स्थापन झाले असून ते निश्चित उत्पन्नातून नियमित बचतीच उल्लेखनीय कार्य करीत आहेत.

समाज कल्याण मंडळ—मध्यवर्ती समाज कल्याण मंडळाची परभणी येथे कचेरी असून त्यामार्फत महिलाकरिता शिवण कामाच्या शिक्षणाचे वर्ग चालविण्यात येतात. तसेच ग्रामीण भागात स्त्रिया व मुलांच्या अगोव्य सर्वधनाच्या योजनांचे कामहि वरील मंडळातर्फे केले जाते.

जिल्ह्यातील विविध विभागानें केलेल्या कार्याच्या प्रगतीची आकडेवार माहिती एकत्र आणण्याचें कार्य जिल्हा स्टॅटिस्टिकल कचेरीमार्फत होत असून स्टॅटिस्टिकल अधिकाऱ्याची कचेरी परभणी येथे अलिकडेच सुरू झाली आहे. जिल्ह्यातील विविध विभागांच्या जिल्हा स्टॅटिस्टिकल व प्रगतीची माहिती वरील कचेरीमुळे उपलब्ध होऊ शकेल. परभणी येथे दारूबंदी कचेरी दारूबंदी अधिकाऱ्याची कचेरी असून सांस्कृतिक व करमणुकीचे कार्यक्रम ग्रामीण भागात ठेवून जनतेच्या मत परिवर्तनाचे कार्य या विभागातर्फे केले जातें. तसेच खात्यामार्फत नशायुक्त पदार्थ व द्रवावरहि नियंत्रण ठेवले जातें.

पहिल्या आणि दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात महाराष्ट्र सरकारने जे विकासाचे खान प्रयत्न केले आहेत आणि त्या प्रयत्नाचा जो फलस्वरूप फायदा जनतेस मिळाला, त्यात दारूबंदीचा प्रामुख्याने समावेश करावा लागेल त्यासंबंधीचा मराठवाड्यांत दारूबंदी कायदा मराठवाड्यात १ एप्रिल १९५९ पासून लागू कर- कायद्याची अंमलबजावणी प्यात येऊन सिंदी, दारू आणि अफू व गाजा यासारखी मादक पदार्थांची दुकाने कायदेशीरपणे बंद करण्यात आली. अल्पकाळपर्यंत सरकारी परवान्यावर कांही लोकाना खास कारणासाठी मद्यपानाची सुभा देण्यात आली असली तरी क्रमा- क्रमाने ही सख्या घटत जाऊन आता तर सबंधित खात्याकडून फक्त दारूचे दोन व अफूचे एक परमिट चालू आहे

मराठवाड्यात ही योजना अमलात आणण्यासाठी प्रथमतः एका प्रचारक अधिकाऱ्याची जिल्हा पातळीवर नेमणूक करण्यात आली व त्यास प्रचारकार्यास्तव एक मोटार देण्यात येऊन तिच्याद्वारा दारूबंदीचा प्रचार केला गेला. सरकारचे दारूबंदीचे धोरण सर्वत्र जाहीर झालें. या सरकारी महत्वपूर्ण धोरणास अनुसरून रयतेनेहि दारूबंदी प्रचार अधिकार्याची नेमणूक सहकार्य केले व प्रत्येक मौज्यात ग्रामपंचायत समित्या स्थापन केल्या. शेकडो भजनी मंडळानी मद्यपानाने धुद असलेल्याना आपल्या अभगवाणीने गुग करून या दुर्व्यसनाची चटक दूर केली आहे कित्येक कीर्तनकारानी आपल्या अमोलिक सुभा- धितानी जनतेवर दारूबंदीचा प्रभाव गाजविला. दारूबंदीचे फायदे लोकाना प्रभावीपणे समजावून देण्यासाठी कीर्तन, कलापथके वगैरे माध्यमाचाही मोठ्या प्रमाणावर उपयोग गेला जातो.

मानवत व वसमत या ठिकाणी संस्कार केंद्राची स्थापना —तसेंच दाख्खदीच्या प्रचारकार्यास्तव मानवत व वसमत या ठिकाणी दोन संस्कार केंद्रांची स्थापना करण्यात येऊन त्याद्वारा या दुर्ब्यसनास आळा घालण्याचे पद्धतशीर व महत्वपूर्ण कार्य केले गेले.

महाराष्ट्र सरकारच्या या समाज हितदक्ष धोरणामुळे हजारो मद्यपी लोकांचे ससारी जीवन सुखी झाले असून सरकार नियोजित औद्योगिकरणात हे लोक अत्यंत उत्सुकतेने भाग घेत आहेत. अशी कित्येक ठळक उदाहरणे गावोगावी प्रत्यक्ष पाहण्यास मिळतील. सरकारने हेतुपुर.सर पत्करलेल्या दाख्खदीचा शुद्ध हेतू सस्कारिक दृष्ट्या व कायदेशीर रीत्या उपयुक्त ठरला असून अनेकाना प्रगतीचा सुगम मार्ग सापडला आहे. हे दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील महत्वपूर्ण यश आहे

दुसऱ्या योजनेत कामगार कल्याणाच्या क्षेत्रात बरेच उपयुक्त काम करण्यात आले परभणी जिल्ह्यात दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात ८ कामगार कल्याण केंद्रे स्थापन करण्यात येऊन ८ वाचनालये उघडण्यात आली. कामगाराना शिक्षण देण्यासाठी ३१ प्रौढ शिक्षणाचे वर्ग चालू करण्यात आले व मजुरासाठी एक कामगार केंद्राची स्थापना सरकारी औद्योगिक प्रशिक्षण कारखाना उघडण्यात आला कामगार केंद्रामधून देशी व विदेशी, बैट्या व मर्दानी जेळाची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे. कॅरम, हार्मोनियम, व्हॉलीबॉल, फूटबॉल, टेनिस वगैरेच्या साहित्याची तरतूद करण्यात आली आहे. या व्यवस्थेमुळे कामगार आपला रिकामा वेळ दारू पिण्यात किंवा इतर अनावश्यक बाबतीत खर्च न करता ते उपरोक्त केंद्रातून ठेवण्यात आलेली वर्तमानपत्रे, मासिके इत्यादींचे वाचन करण्यात किंवा खेळ खेळण्यात अथवा कलासाधनेत व्यतीत करतात.

मजूर खात्याच्या या कल्याणकारी कार्यामुळे कामगार वर्गात व जनतेत शिक्षणाची गोडी निर्माण झाली आहे. नवनवीन व्यवसाय शिकण्याची इच्छा त्यांच्यात निर्माण होऊ लागली आहे शिवाय मजुरांच्या आरोग्यात व जीवनमानात सुधारणा झाली आहे.

योग्य कार्यासाठी योग्य माणसाची निवड करून अशा इसमाना नोकरी देणे हे उद्योग विनियम केंद्राचे काम आहे. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात परभणी जिल्ह्यासाठी अशा केंद्राची तरतूद नव्हती दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात मात्र ता. १ फेब्रुवारी १९६१ पासून परभणी येथे उद्योग विनियम केंद्राची उद्योग विनियम केंद्र स्थापना करण्यात आली. ह्या केंद्राने ४०९ इसमानी नावे नोंदवून ३३५ जागा घोषित केल्या व अडतीस इसमाना रोजगार दिला. १९६०-६१ साली केंद्रामधील रजिस्टरवर २०१ लोकांची नावे होती. नोकऱ्यांच्या शोधात असलेल्या लोकांना ह्या केंद्राचे माध्यम फार उपयोगी ठरले आहे.

हौशी प्रवाशांची आकर्षणे

भारतीय शिल्पकला ही अत्यंत प्राचीन व नावलौकिकास पात्र झालेली असून आज ठिकाणिकाणी ह्या कलेचे अवशेष विखुरलेले आढळतात. हौशी प्रवाशांचे जसे हे एक आकर्षण असते तसेच गतकाळातील ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व आर्थिक परिस्थितीचे अवलोकन ह्या अवशेषावरून प्रवाश्यांना करता येते. ऐतिहासिक दृष्टीने परभणी जिल्ह्यातील जालील स्थळे महत्त्वाची समजली जातात.

भगवान श्री शंकराचे हे एक सुप्रसिद्ध क्षेत्र होय. भारतातील बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी असलेल्या ह्या स्थळाचे महत्व अवर्णनीय आहे. याच्या स्थापनेचा इतिहास थेट पांडव कालापर्यंत पोचतो. येथील निसर्गशाभा व शिल्पकला मानवास थक्क करणारी आहे. **औंढा नागनाथ** हजारां मनुष्याकृति, घोडे, हत्ती, बैल यांचे मंदिरावरील शिल्प प्रेक्षणीय आहे. या मंदिरातील नागनाथाची प्राणप्रतिष्ठा युधिष्ठिराने केली असल्याचा उल्लेख कावेरी खड पत्रपुराणात आहे. अमर्दकाचा पंचक्रोश, निसर्गशोभेने समृद्ध असा आहे. तेथे असलेली लहान मोठीं सरोवरे, मठ मदिरे, चैत्यालये, यांचे अवलोकन करण्यातच मानव मति कुडीत होते. या साऱ्याप्रमाणे चरक सहितेच्या अभ्यासकास वनौषधी कदमुळाचा भरपूर साठा येथे मिळतो.

नागनाथाचे मंदिर अतिप्राचीन व पौराणिक असून ७,२०० चौ फूटावर हे उभारण्यात आलेले आहे. मंदिराची एकूण उंची ६० फूट आहे. येथील चैत्यालयाच्या स्थापनेचा इतिहास राष्ट्रकूट कालीन असून औंढ्याचे नाव अमर्दक क्षेत्र असल्याचा उल्लेख खोर्दिंग, राष्ट्रकूट यांच्या शके ८९३ मधील ताम्रपटात आला आहे. औंढा नागनाथाचे द्वार फिरविण्यास कारणीभूत झालेले सत नामदेव व त्याचे गुरु विसोबा खंचर यांच्या समाध्या गाभाऱ्यात व बाहेर आहेत. आपल्या भाक्तिभावाने पढरीच्या विठ्ठलाला बोलके करणाऱ्या नामदेवाला सर्वाभूती परमेश्वर असल्याचा साक्षात्कार विसोबा खंचरानी याच स्थळी पटविला.

पूर्णा-हिंगोली ह्या रेल्वे मार्गावरील स्टेशनपासून औंढा बारा मैल आहे. तसेच परभणीपासून हे स्थळ ५१ मैल असून त्या ठिकाणी जाण्यास एस. टी. ची व्यवस्था आहे. जितूरहून नांदेड-कडे निघाले असताहि एस. टी. मार्गाने औंढ्यास जाता येते.

नरसी — एके काळचे तालुक्याचे ठिकाण असलेले नरसी हे गाव अद्यापहि आपल्या वैभवार्चा साक्ष देते. या ठिकाणी हेमाडपती नारसिहाचे एक अप्रतिम असे देवालय आहे. सुप्रसिद्ध सतकवि श्री नामदेव यानी येथे वास्तव्य केले होते. हे स्थान औंढ्यापासून १५-२० मैलावर असून

असे म्हणतात की, श्रीनामदेव आपल्या पूर्वायुष्यात औढ्या नागनाथाच्या दर्शनाला दररोज जात असत.

हिंगोली.—पूर्वीचे हिंगूल म्हणजेच आजचे हिंगोली. एक निसर्गरम्य सरोवर व नानाविध देवालयानी नटलेले असे हे गाव आहे. खाकेबुवाचा मठ आणि दत्त सांप्रदायिकाच्या आत्मार्पणाची साक्ष देणारे दत्त मंदिर येथेच आहे स्फटिकाची दत्त मूर्ती व कयाधू नदीचा काठ हे एक विस्तार्याचे स्थळ बनले आहे. हिंगोली हे परभणीपासून ६५ मैलावर असून या ठिकाणी एस टी. ने जाता येते.

नादापूर.—चापनाथाचा महादेव शिखरावर असून शंभर वर्षापूर्वीच्या प्रभावती-मधील हे दुसऱ्या प्रतीच्या यात्रेचे स्थान होय हे कयाधू नदीच्या काठी वसलेले असून नवनाथाच्या वर्तुळातील एक स्थळ आहे. आजच्या मराठवाड्यातील साहित्यिकाच्या पिढीचे अग्रणि कैलासवासी डॉ. नादापूरकर यांची ही मायभूमि आहे या ठिकाणी परभणीहून रेल्वेने जाता येते.

चौडी अंबा:—येथील टोकाईचे माता मंदिर, शहाजी भोसल्याच्या इतिहासाची साक्ष देते. हे संपूर्ण गाव भोसल्याचे आहे व शहाजीकालीन महालहि येथे आहे. येथील पवमानाच्या महादेवाचे मादर प्रेक्षणीय आहे. चौडी हे रेल्वे स्टेशन असून प्रवाशाना ह्या ठिकाणी रेल्वेने जाता येते. पूर्णा हिंगोली रेल्वे मार्गावर हे स्थानक आहे.

वामणी:—सरस्वती व अन्नपूर्णा देवीची मदिरे येथे आहेत. ही मदिरे एक हजार वर्षापूर्वीची असावीत असे म्हणतात.

कुलपाक —जैन धर्मीयांचे हे प्रसिद्ध क्षेत्र होय येथे जैनांची प्राचीन मदिरे असून अखिल भारतातून जैन लोक येथे दर्शनासाठी येत असतात. याच ठिकाणी हिंदूंचीही प्राचीन मदिरे असून संस्कृत भाषेमध्ये खोदलेले शिलालेख येथे आढळतात. त्यावरून या स्थळाचे प्राचीन ऐश्वर्य आणि वैभव याची साक्ष पटते. आलेर रेल्वे स्टेशनपासून कुलपाक ४ मैल आहे. या स्थळापर्यंत वाहनासाठी पक्की सडक तयार करण्यात आली आहे.

परभणी—पूर्वी ह्यास प्रभावती असे म्हणत. ह्या ठिकाणी प्रभावतीचे मंदिर होते असेहि म्हणतात. देशपाडे घराण्यातील सत्पुरुष हसराम यानी लिहिलेले वेदातपर ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

खैरी .—हिंगोली तालुक्यातील ह्या गावाच्या सभोवती ३० फूट उंचीची व १२०० चौरस फूटाची सजबूत भित अद्याप उभी आहे. हे हिंदू मुसलमानांचे यात्रा स्थान आहे. हेमाडपती देवालये या गावी मोठ्या प्रमाणावर आढळतात.

पार्थी-पार्थपूर .—या गावाचे नाव पार्थपूर अथवा पार्थनगरी असल्याचा उल्लेख शके १६३७ मध्ये लिहिलेल्या लक्ष्मी नृसिंह सुत श्रीधराच्या जैमिनी अश्वमेधात आढळतो. या ठिकाणी पाडवाचे ओटे अद्याप दाखविले जातात. येथील किल्ल्यात जुने अवशेष आहेत. निजामशाहीचा मूळ पुरुष येथलाच होता.

वसमतनगर —याची नावे वसुमति, वसतनगर व बसतनगर अशी आढळतात. येथील दशमुखाच्या कागदपत्रात कोणी भारतराज होऊन गेल्याचा उल्लेख आढळतो. येथे काही मराठी, जैन वाङ्मयहि उपलब्ध झाले आहे. येथे शुकानंद व बोधानंद या दोन स्वामींचे मठहि आहेत. शुकानंद हे राजा चंद्रलाल याचा जो गुरु देशिकनंद त्याचे गुरु होते वसुमती आख्यान नावाचा एक ग्रंथहि उपलब्ध झाला आहे.

कानसूर .—येथे सकेश्वराचे देवालय आहे. या गावचे नाव स्कदेश्वरपूर असे असावे. हे गाव गुजजवळ आहे.

मुदगल .—गोदाकाठच्या या मुदगल गावी मुदगलेश्वराचे देवालय आहे. मुदगल आख्यान नावाचा ग्रंथहि उपलब्ध झाला आहे येथेच एक इतिहासप्रसिद्ध लढाई झाली होती.

वाल्मूर .—या गावचे जुने नाव वाल्मिकपूर असल्याचा उल्लेख आढळतो. येथे वाल्मिकीचे मंदिरहि आहे.

धनगर टाकळी .—या ठिकाणी सुप्रसिद्ध सत्पुरुष दाजीगुरु याची समाधी आहे. यानी संस्कृतमध्ये वेदावर लेखन केले आहे नादेडहून निघणारे दाजीगुरु पचाग हे याच्याच नावावर निघते.

परतुड .—याचा उल्लेख ग्रंथात प्रल्हादपूर असा आढळतो. येथे गावाबाहेर नृसिंहाचे जुने हेमाडपती देवालय आहे व गावात नवे देवालय आहे येथील नृसिंहाच्या मूर्तीएवढी मूर्ति जवळपासच्या परिसरात आढळत नाही. ती काळी वालुकामय असून एका खणात मावणारी भव्य व सौम्य अशी आहे. येथील देशपाडे दसरात २४० वर्षापूर्वीचे कागदपत्र मिळाले. येथील पुराणिकाच्या घरी ३०० हस्तलिखिते मिळाली. येथे थोरले माधवरावाचा एक मुक्काम झाला होता. प्रल्हादक्षेत्र महात्म्य हा ग्रंथ उपलब्ध झाला आहे. जवळच कुरुक्षेत्र नावाचे फार मोठे तीर्थ आहे व वाणगगा नदी आहे. येथे रामाने बाण मारला होता असे म्हणतात.

कासार बोरी .—सुप्रसिद्ध महानुभाव ग्रंथकार भास्करभट बोरीकर याचे हे निवासस्थान. याचा शिशुपाल वध हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

धारासूर .—येथील मंदिर म्हणजे औंढा नागनाथ येथील मंदिराची प्रतिकृति होय.

शिरडशहापूर .—येथील जुने जैन मंदिर प्रसिद्ध आहे. त्या मूर्तीबद्दल आख्यायिका आहेत. येथे ग्रंथ सपत्तीहि बरीच सापडण्याचा संभव आहे.

नवागड .—उखळद —मिरखेल स्टेशनजवळ नेमिनाथाचे प्रसिद्ध मंदिर आहे. ही मूर्ति चालुक्यांच्या वेळची आहे असे म्हणतात.

वसेगांव .—येथील जैन मंदिर प्रसिद्ध आहे.

शेंदूरसना .—शिरडशहापूर जवळ असून येथे शिवलीलामृतातील दुसऱ्या अध्यायातील मृगिणी आख्यानाचे दृश्य अद्याप आहे. येथील बेल्याचे झाड व तळे हे पाहून असे वाटते की, श्रीधराने या ठिकाणीच ते आख्यान लिहिले असावे.

किले वडगांव .—येथे जुना किल्ला आहे.

उंबरखेड .—मठ्याजवळ असून येथेहि भुईकोट किल्ला आहे.

गंगाखेड .—परभणी-परळी या रेल्वे फाट्यावरचे हे गाव. गोदावरी नदीच्या जलस्पर्शाने या गंगाखेडला धार्मिक महत्व प्राप्त झाले हे एक वर्मक्षेत्र मानले जाते. येथील वस्ती बरीच जुनी असल्याचा उल्लेख जुन्या कागदपत्रात आढळतो. येथील राजमहाल जीर्णोद्द्वेष्ट असला तरी प्रेक्षणीय आहे. गोदावरीच्या काठी जहागिरदारानी विस्तीर्ण असे घाट बांधले आहेत. येथील राज-

घराण्यातील कागदपत्र " पुणे अखबार " नावाच्या ग्रथात प्रसिद्ध झाले आहेत. गंगाखेड-नांदेड एस्. टी. सर्व्हिस आहे.

प्रमुख यात्रा स्थाने - हजरत सय्यद शहाः—परभणी या ठिकाणी दरवर्षी हजरत सय्यद शहा तुराकुलहक याच्या उरुसाप्रीत्यर्थ हजारों हिंदु मुसलमान लाकू दूर दूर ठिकाणाहून येतात आणि त्याचें दर्शन घेतात. हा उरुस चार पाच दिवसपर्यंत अत्यंत धुमधडाक्यात चालतो. सरकारी आणि बिनसरकारी खात्यातर्फे ह्या उरुसात प्रदर्शन भरविलीं जातात. हे ठिकाण परभणी रेल्वे स्टेशनपासून दोन मैलावर असून उरुसाच्या प्रसंगी खास एस्. टी. गाड्यांची व्यवस्था केली जाते.

औंढा नागनाथ.—औंढा नागनाथ हे भारतातील बारा ज्योतिर्लिंगापैकी एक असून ह्या ठिकाणी दरवर्षी यात्रा भरत असते. सुमारे ५०,००० लोक या यात्रेत भाग घेऊन भगवान शंकराचे दर्शन घेतात.

सेतू —ह्या ठिकाणी दरवर्षी केशवराव बाबासाहेब यांची यात्रा भरत असून ह्या यात्रेस तीन चार हजार यात्रेकरू जमत असतात. सेतू हें रेल्वे स्टेशन मनमाड काचीगुडा रेल्वे मार्गावर वसलें आहे.

चारठाणे-चारुक्षेत्र—चारठाणा ह्या ठिकाणी दरवर्षी सय्यद शहा जमाल साहाब याचा उरुस भरत असून ह्याप्रसंगी हजारों यात्रेकरू उपस्थित असतात. चारुदत्त येथें रहात असे असे म्हणतात. जेथें जेथें खणलें जातें तेथें मंदिराचे अवशेष आढळतात. नुकतेच एका मंदिराचें उत्खनन झालें. त्यात जैनमूर्ति सापडल्या. येथील चार स्थानावरील तीर्थांत स्नान केल्यानें मनुष्य पावन होतो अशी आख्यायिका आहे.

गुंजः—हें ठिकाण गोदातटाकरी वसलें असून ह्या ठिकाणी सुप्रसिद्ध सत्पुरुष योगानंद सरस्वती यांची समाधी आहे. ह्या ठिकाणी दरवर्षी यात्रा भरत असून दोन तीन हजार भाविक यात्रेकरू यात्रेत भाग घेऊन योगानंद सरस्वतीच्या समाधीचें दर्शन घेतात.

जितूर—याचा उल्लेख जैमिनीपूर असा कांहीं ग्रथात आढळतो. याचें नाव जैनपूरहि संभवते. या ठिकाणी प्राचीन जैन मंदिर आहे.

दौठणाः—ह्या ठिकाणी दरवर्षी ठाकुरबुवाची यात्रा भरत असून ह्या यात्रेस ४,००० यात्रेकरू हजर असतात हे ठिकाण परभणी तालुक्यात आहे

तामसी—या ठिकाणी दरवर्षी लकडीबुवाची यात्रा भरत असून सुमारे ६,००० यात्रेकरू यात भाग घेऊन महाराजाचें दर्शन घेतात हें ठिकाण जितूर तालुक्यात आहे.

निशाना—ह्या ठिकाणी दरवर्षी खडोबाची यात्रा भरत असून सुमारे २,००० यात्रेकरू या यात्रेस उपस्थित असतात. हें ठिकाण कळमनुरी तालुक्यात आहे.

येळेगांव—हें ठिकाण कळमनुरी तालुक्यात असून ह्या ठिकाणी दरवर्षी तुकाराम महाराजाची यात्रा भरत असते. ह्या यात्रेस सुमारे ३,००० यात्रेकरू येतात.

परभणी जिल्ह्यांतील संत आणि कवि

वायव्य प्रांतापर्यंत ज्या पथाची पताका आज फडकत आहे त्याचे पहिले पथीय पुरस्कर्ते श्री. भानुभट, मराठी भाषेचे (बालबोधी लिपीत) एक आद्य साहित्यिक, याच जिल्ह्यातील होते. भानुभट हे करपरानिवासी होत. जिंदूर तालुक्यामधील बाजार पेठेचे बोरी कासार हे गाव. त्याची मातृभूमी होय. हे विद्वान ब्राह्मण आणि कडूर वैदिक अनुयायी होते. नंतर हे महानुभाव झाले. या पथ दीक्षेपूर्वी कलकी मार्गातील आचार्य केशवाचार्यांचे हे शिष्य होते. एका प्रसंगाने भानुभटास नागदेवाचार्यांचे दर्शन घडले व त्यानंतर लौकरच त्यांनी महानुभाव जयकृष्णायानी पथाची दीक्षा घेतली.

भास्कर भट

महानुभाव पडीत भास्करांना त्यांच्या काव्यगुणामुळे महींद्री मटापेक्षा श्रेष्ठ मानतात. त्यांचे काव्य सरळ मन्हाठी. ते शृंगारिक लिहित. त्यांची रूपके सुंदर असत. शीघ्र कवी म्हणून त्यांकांली ते प्रसिद्ध होते.

प्रभावती परिसरातील दुसरा वैदिक संत आणि वारकरी सांप्रदायाचे आद्य भक्त नामदेव हे सरसीचे. नामाच्या आईचे नाव गोणाबाई. नामदेव मोठे व जाणते झाल्यावर त्याचे लग्न राजाई बरोबर करण्यात आले. सरसी हे हिंगोली तालुक्यातील जुन्या तहशीलचे गाव. हे परिसरच पर्वत राजीचे, दप्याखोरीचे, श्वान श्वापदाचे. तेव्हा बडखोर लोकांच्या छद्दी लागून नामदेवाने अनेक ब्राह्मण गरीब वाटसरू यांचे खून केले. अनेकाना लुटले. तेव्हा राऊत त्यांच्या पाठीशी लागले. त्यांच्याशी नामदेवाच्या झटापटी झाल्या. मात्र नामदेव नित्य नेमाने औढ्या नागनाथाच्या दर्शनास येत. एकदा ते असेच दर्शनास आले असता तेथे एक बाई आपल्या मुलाना घेऊन आली होती आणि तिची मुले भुकेमुळे रडत होती व ती बाई त्यांना मारीत होती. नामदेवांनी बाईला ह्यांचे कारण विचारले असता ती म्हणाली, “नामदेवाने माझ्या नवप्यास मारल्यामुळे आमची अशी दशा झाली आहे.” ते दृश्य पाहून नामदेवाचे मन द्रवले आणि त्यांना उपरति झाली.

भक्त नामदेव

नामदेवाने विसोबा खेचराकडून मंत्राचाच नुसता उपदेश घेतला नसून ते काव्यरचनाहि त्यांच्या जवळच शिकले.

नामाचें श्रेष्ठत्व जनसमुहास पटविणारी व्यक्ति म्हणजे त्याची आवडती दासी जना होय. महाराष्ट्रातील सत कवियित्री कोण ? असे विचारल्यास कोणीही जनाबाईकडेच बोट दाखवतील. जनाबाईचे चरित्र अलौकिक व चमत्कृतिपूर्ण आहे तिला सत मेळाव्याचा सहवास नामदेवामुळे घडला. त्यामुळे जनाबाई नामदेवाप्रमाणेच भाक्ते- **जनाबाई** प्रेमाच्या सरोवरांत मनसोक्त विहार करून सदानकदा आत्मानदात रगलेली असे. “ हाती काम व सुखी नाम ” अर्थात भक्ति व कर्म मार्गाचा मधुर सगम तिच्या ठायी होता. म्हणून जनाबाईस सर्वच ‘ राजयोगी ’ मानतात

एकनाथ समकालीन सत कवि, एक प्रसिद्ध टीकाकार व तत्त्वविवेचक कवि म्हणून श्री. रंगनाथ मोगरेकर महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानी याच्या काव्याकडे जास्त ओढले जातात यानी बरेच साहित्य निर्मिले आहे. ‘ चित्तसदानंद लहरी ’ ह्या भगवद्गीतेवरील टीकेत ज्याच्या गावाचा उल्लेख आलेला आहे, ते मोगरे गोदातटाची परभणी जिल्ह्यात आहे. रंगनाथ हे सिद्धानंद उर्फ वासुदेवानंद—परमानंद वेंकुठानंद—कृष्णानंद यांच्या परंपरेतले होत योगवासिष्ठ हा ग्रंथ योगवासिष्ठ याजवरील टीका होय. रामायणातील सव्वादोनशे श्लोकांवर ही मराठी टीका आहे. या टीकेची एकूण दहा प्रकरणे असून ग्रंथसख्या ७००० आहे. ही टीका त्यांनी शके १५३० कीर्तनाम सवत्सरात लिहिलेली आहे. **श्री रंगनाथ मोगरीकर**

मुरारपत देशपांडे पैठणचे राहाणारे. त्यांना कुणी निंबाचा (कडू) पाला खाऊन तपश्चर्या करा, पुत्र सतान होईल असे भविष्य वर्तविले होते. त्याप्रमाणे त्यांनी निंबाचा कडू पाला खाऊन तप केले. मुरारपताना पुत्ररत्न झाले. त्याचे नाव त्यांनी “ निंबाजी ” ठेवले. निंबाजीचे पुढे ते निंबराज बनले. कारण “ पूर्व सुकृत फळा आले ”. याच्या गुरुचे नाव नरहरी होते. तपस्वी पित्याचा पुत्र मोठ्या आदराचे स्थान बनलेला होता. निंबराजानी (१) ज्ञानबोध (२) जपमाळ व बरीचशी पदे लिहिली. **श्री निंबराज**

शाक्त पथाचा प्रसार श्री. रायभास्कर अथवा भासूरानदाचे शिष्य शुकानंद यानी केला आहे. यानी त्याचा अगिकारच नव्हे तर योग्य जोपासनेचे कार्यहि केले. शुक हे सुदामदेवाचे अवतार होत. त्यांनी अरण्यात तपश्चर्या केली म्हणून त्यांना तेच नामाभिधान त्याच्या पित्यानी दिले. त्यानंतर त्यांनी तीर्थयात्रा केल्या. नंतर ते स्थायिक झाले अज्ञानी जीवांचा उद्धार करण्याचे कार्य यानी केले. यानी गणेश, देवी (चक्रवर्ती) नारायण यांच्या उपासनेचा पाया शास्त्रशुद्ध पद्धतीने अखिल महाराष्ट्रभर घातलेला आहे. शुक अत्यंत प्राच्यविद्या पंडीत होते. ते योगपट्ट होते. त्यांनी स्वपथ प्रचारार्थ संस्कृत मराठीतून जे ग्रंथ तयार केले ते आज वसमत मठात आहेत. **श्री शुक**

हे प्रख्यात सत्पुरुष साधू महाराज पुणे जवळील कानडखेड या गावचे होते. याच्या वडिलांचे नाव रामाजीपत व आईचे नाव रमाबाई होते. हे मूळचे कुळकर्णी. याचे नाव हनुमतराव होते. बालपणापासून याना ईशभजनाची गोडी. मौंजीबधनानंतर लौकरच याचा विवाह झाला. ते नंतर माहुरास तपश्चर्येस गेले. तपश्चर्येनंतर खदारचा जहागीरदार राजा जयसिंह याच्या विनतीवरून खदारला काही काल मंत्रीपदाचे काम करू लागले. ते एक चांगले सहाय्यार होते. **साधू महाराज**

एकदा जयसिंह हनुमंतरावच्या भेटीस किल्ल्यातील निवासस्थानी गेले असता, ते दत्ता-
र्चनात ध्यानमग्न असल्याचें पाहिलें. तेव्हा राजा स्वयंस्फूर्तीनें “ हनुमतराव खरोखरच साधु झाले ”
असें उद्गारला. तेव्हापासून या घराण्याचें साधु हेंच नाव प्रचारात आलें. काहीं काळानंतर ते
तीर्थयात्रेनिमित्त पठरपुराकडे गेले. संपूर्ण तीर्थयात्रा आटोपून साधु महाराज परतल्यावर राजाच्या
आग्रहाखातर परत ते खदार येथें राहू लागले. मौलाना शहा रफीउद्दीन खदारकर ह्या थोर इस्लामी
सताचे हे परममित्र होते. या वास्तव्यातूनच त्यांनीं राजास राजनीतीचा उपदेश केला. रामाजीपताच्या
(वडील) मृत्यूनंतर परिवारासह ते माहुरास निघाले. परंतु मार्गोत्तच त्यांना दत्ताचा दृष्टान्त झाला.
' मी तुझे घरीं सात पिढ्या राहीन, माहुरास येऊं नये. ' त्यामुळें साधु महाराज उमरखेडीं परतले.
याचें काव्यातील नाव “ रामात्मज ” असें आहे.

